

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SULTAN MELİKŞAH DÖNEMİ BÜYÜK SELÇUKLU
İMPARATORLUĞU İÇ POLİTİKASI

Yüksek Lisans Tezi

Danışman
Doç. Dr. Bilal GÖK

Hazırlayan
Muhammed KOCATÜRK

MALATYA, 2022

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

SULTAN MELİKŞAH DÖNEMİ BÜYÜK SELÇUKLU
İMPARATORLUĞU İÇ POLİTİKASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Muhammed KOCATÜRK

Danışman

Doç. Dr. Bilal GÖK

MALATYA, 2022

ONUR SÖZÜ

Doç. Dr. Bilal GÖK'ün danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım **SULTAN MELİKŞAH DÖNEMİ BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU İÇ POLİTİKASI** başlıklı bu çalışmanın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Muhammed KOCATÜRK

ÖNSÖZ

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Türk-İslâm tarihi için çok önemli bir yere sahiptir. İmparatorluk en kudretli dönemini 1072-1092 yılları arasında Sultan Melikşah ve Vezir Nizâmülmülk zamanında yaşamıştır. Devletin teşkilat yapısı çevre devletlerin teşkilat yapılarından faydalanılarak özgün bir şekilde düzenlenmiş ve kendinden sonraki Türk-İslâm devletlerine de örnek olmuştur. Nizâmiye Medreseleri kurulmuş ve o dönemin en gelişmiş eğitim kurumları olmuştur. Medresede yetişen hocalar ve öğrenciler sayesinde İslâm dünyasının ilmî anlamda gelişmesine katkıda bulunulmuş ve Bâtınî tehlikesi önlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca sonraki yıllarda yapılacak medreseler için örnek teşkil etmiştir.

“*Sultan Melikşah Dönemi Büyük Selçuklu İmparatorluğu İç Politikası*” adlı çalışmamız giriş, üç bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı ve kaynakları hakkında bilgi verildi. Birinci bölümde Sultan Melikşah’ın doğumu, veliaht ilan edilmesi, evlenmesi ve tahta çıkışından bahsedildi. İkinci bölümde Sultan Melikşah’ın tahta çıktıktan sonra yaşadığı iç karışıklıklar hakkında bilgi verildi. Bu bölümde amcası Kirman Meliki Kavurd Bey ve kardeşi Tekiş Bey ile yaşadığı taht mücadelelerinden, ayrıca ilerleyen yıllarda Selçuklular için büyük bir sıkıntı çıkaracak Bâtınîlerin ortaya çıkışı ve devlete verdikleri zararlardan bahsedildi.

Çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümünde ise Nizâmiye Medreseleri’nden, Nizâmülmülk’ün hayatından, devlete olan katkılarından ayrıca dönemin sosyal ve kültürel hayatından bahsedildi.

Bu çalışmayı meydana getirirken konunun belirlenmesinde ve yazım aşamasında yardımlarını esirgemeyip devamlı destek olan saygıdeğer danışman hocam Doç. Dr. Bilal GÖK’e teşekkür eder saygılarımı sunarım. Ayrıca eğitim hayatım boyunca bana yardımlarını esirgemeyen annem, babam ve kardeşlerime teşekkürü bir borç bilirim.

Muhammed KOCATÜRK

Malatya 2022

ÖZET

Sultan Melikşah Selçuklu tahtına geçmeden önce babası Alparslan tarafından veliaht tayin edilmiştir. Alparslan'ın 1072 yılında suikast sonucu vefat etmesiyle Melikşah Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun başına geçmiştir. Saltanatının ilk yıllarında amcası Kirman Meliki Kavurd Bey ve kardeşi Tekiş Bey'in isyanları ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Ancak dirayetli Vezir Nizâmülmülk sayesinde bu tehlikeleri bertaraf etmeyi başarmıştır.

Selçuklu topraklarında bir başka büyük problem de Bâtınîler meselesidir. Hasan Sabbâh, Alamut kalesinde kurduğu Bâtınî devletiyle Selçuklu toplumu için büyük bir tehlike arz etmiştir. Bâtınî tehlikesine karşı hem askerî hem de ilmî mücadeleler verilmiştir. Ancak Nizâmülmülk'ün bir Bâtınî tarafından öldürülmesi ve Sultan Melikşah'ın 1092 yılında ani ve şüpheli ölümü sebebiyle bu mücadeleler başarıya ulaşamamıştır.

Sultan Melikşah döneminde Büyük Selçuklu İmparatorluğu en kudretli yıllarını yaşamıştır. Fakat son yıllarda bu iki ismin arasındaki gerilim artmıştır. Bu gerilimin sebebi devlet kademesindeki isimlerin Nizâmülmülk'ten duyduğu rahatsızlıkları Melikşah'a aktarması ve Melikşah'ın da bizzat şahit olduğu olaylar olmuştur. Nizâmülmülk'ün vefatının ardından yaklaşık bir ay sonra Melikşah'ın da vefat etmesiyle Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun en parlak yirmi yılı son bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Melikşah, Nizâmülmülk, Hasan Sabbâh

ABSTRACT

Before Sultan Meliksah ascended the throne, his father Alparslan had declared him heir apparent. After Alparslan's death as a result of assassination in 1072, Meliksah became the ruler of the Great Seljuk Empire. In the first years of his reign, he had to deal with the rebellions of his uncle Kirman Meliki Kavurd Bey and his brother Tekiş Bey. However, thanks to the astute Vizier Nizamülmülk, he managed to eliminate these dangers.

Another big problem in the Seljuk lands is the issue of the Batinids. Hasan Sabbah posed a great danger to the Seljuk society with the Batini state he established in the Alamut castle. Both military and scientific struggles were made against the Bâtini danger. However, these struggles could not be successful due to the murder of Nizamülmülk by a Bâtini and the sudden and suspicious death of Sultan Meliksah in 1092.

During the reign of Sultan Meliksah, the Great Seljuk Empire lived its most powerful years. However, in recent years, the tension between these two names has increased. The reason for this tension was the fact that the names at the state level conveyed their discomfort from Nizamülmülk to Meliksah and the events that Meliksah personally witnessed. The most heyday twenty years of the Great Seljuk Empire came to an end with the death of Meliksah about a month after the death of Nizamülmülk.

Key Words: Seljuks, Meliksah, Nizamülmülk, Hasan Sabbah

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	i
ÖNSÖZ.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Kaynakları.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
SULTAN MELİKŞAH VE HAYATI.....	6
1.1. Melikşah'ın Doğumu ve Çocukluğu.....	6
1.2. Melikşah'ın Velihtlığı ve Evlenmesi	7
1.3. Sultan Alparslan'ın Öldürülmesi ve Melikşah'ın Tahta Çıkması.....	9
İKİNCİ BÖLÜM.....	14
İÇ KARIŞIKLIKLAR VE BÂTİNÎLER	14
2.1. Kavurd Bey ve İlk İsyanı	14
2.2. Kavurd Bey'in Son İsyanı ve Öldürülmesi	16
2.3. Melikşah'ın İktidarını Sağlamlaştırması ve Halife'den Onay Alması.....	23
2.4. Tekiş Bey'in İsyanları.....	24
2.5. Bâtînîler.....	27
2.5.1. Bâtînîlik Nedir ve Kimlere Bâtînî Denir?	27
2.5.2. Bâtînîliğin Ortaya Çıkışı ve Mezhepleşme Süreci	29
2.5.3. Hasan Sabbâh Devri Bâtînîler.....	34
2.5.3.1. Hasan Sabbâh'ın Bâtînî Mezhebine Girişi.....	35
2.5.3.2. Hasan Sabbâh'ın Alamut Kalesi'ni Ele Geçirmesi ve Faaliyetleri	37
2.5.3.3. Sultan Melikşah'ın Bâtînîlere Yönelik Askerî Faaliyetleri.....	39
2.5.3.4. Bâtînîlik ile Dinî ve Kültürel Mücadele.....	42
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	44
SULTAN MELİKŞAH'IN DEVLET ADAMLARIYLA	
MÜNASEBETLERİ	44
3.1. Vezir Nizâmülmülk ile Münasebetleri.....	44
3.1.1. Nizâmülmülk ve Hayatı	44
3.1.2. Nizâmülmülk ve Melikşah Arasında Yaşanan Anlaşmazlıklar	50

3.1.2.1. Tâcülmülk'ün, Nizâmülmülk'ü Sultan'a Şikâyeti	51
3.1.2.2. İbn Allân'ın Öldürülmesi	52
3.1.2.3. Nizâmülmülk'ü Zehirlenme Girişimi.....	53
3.1.2.4. Sultan'ın Nizâmülmülk'ün Oğlu Cemâlülmülk'ü Öldürtmesi.....	54
3.1.2.5. Ebu'l-Mehâsin'in Nizâmülmülk'e İhaneti	56
3.1.2.6. Terken Hatun'un İktidar Hırsı.....	57
3.1.2.7. Nizâmülmülk ile Melikşah'ın Yaşanan Son Anlaşmazlık	58
3.1.2.8. Nizâmülmülk'ün Vefatı	61
3.1.2.9. Nizâmülmülk'ün Kişiliği ve Hayatından Örnek Olaylar	62
3.2. Sultan Melikşah'ın Abbâsî Halifesiyle Münasebetleri	67
3.2.1. Sultan Melikşah'ın İlk Bağdat Ziyareti.....	69
3.2.2. Selçuklu-Abbâsî İlişkilerinin Bozulması	70
3.2.3. Sultan Melikşah'ın Bağdat'a Son Ziyareti ve Vefat Etmesi	73
3.2.4. Melikşah'ın Kişiliği	75
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	78
MELİKŞAH DÖNEMİNİN BAZI ÖZELLİKLERİ	78
4.1. Eğitim-Öğretim Faaliyetleri	78
4.1.1. Nizâmiye Medreseleri ve Kurulma Amaçları	78
4.1.2. Nizâmiye Medreseleri'nin Özellikleri	84
4.2. Melikşah Dönemi Selçuklu'da Sosyal ve Kültürel Hayat	88
SONUÇ.....	91
EKLER.....	95
KAYNAKÇA	98

KISALTMALAR

- b. : bin veya ibn (oğlu)
bkz. : Bakınız
c.c. : Celle celâlühü (Onun şanı ne yücedir)
çev. : Çeviren
ed. : Editör
r.a. : radiyallahu anh, (Allah ondan razı olsun.)
s.a.v. : sallallâhu aleyhi ve sellem (Allah'ın selamı onun üzerine olsun.)
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
vb. : ve benzeri
v.dğr. : ve diğerleri
yy. : yüzyıl

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Kaynakları

Araştırmamızın konusu Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Sultan Melikşah dönemi iç politika meseleleridir. Bu bağlamda Sultan Melikşah'ın tahta geçtikten sonra amcası Kavurd Bey'in ve kardeşi Tekiş'in isyanlarını bastırması, iç karışıklıklar ile mücadele bittikten sonra saltanat yıllarının sonuna doğru ortaya çıkan Bâtınî tehlikesiyle mücadelesi, Bâtınî tehlikesine karşı kurulan Nizâmiye Medreseleri ve o dönemdeki sosyal hayat ele alınacaktır. Araştırma kapsamı Sultan Melikşah'ın tahta geçtiği 1072 yılından başlayarak vefat ettiği 1092 yılına kadar olan süreyle sınırlı tutulmuştur.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Türk ve İslâm tarihi açısından çok önemli devletlerden biridir. Kuruluşunda belirlenen iç ve dış politikalar çerçevesinde genişleme siyaseti güden Selçuklu Devleti oldukça geniş bir coğrafyada egemenlik kurmuştur. Bunun neticesinde farklı etnik unsurlar, din, dil ve kültürü bir arada barındıran bir yapıya kavuşmuştur. Söz konusu devlet Sultan Melikşah döneminde en azametli zamanlarını yaşamıştır. Bu dönemde içte ve dışta yaşanan sorunlar Sultan suikasta uğrayıp vefat ettikten sonra iyice artmış, hanedan üyeleri arasında cereyan eden taht kavgaları sonucunda devlet yıkılma sürecine girmiştir.

Araştırmamızın amacı Sultan Melikşah devri iç politik meselelerini vuzuha kavuşturmaktır. Bu bağlamda Melikşah'ın ilk dönemlerinde karşılaşılan taht kavgaları akabinde ortaya çıkan Bâtınîler meselesi ve onlarla yapılan askerî ve ilmî mücadeleler büyük önem arz etmektedir. Bilindiği üzere bir devlet içerideki sorunları halletmeden ve halkını memnun etmeden dışarıda başarıya ulaşamaz. İçeride yapılan her icraat dışarıda yapılacak olan faaliyetleri doğrudan ve dolaylı şekilde etkilemektedir. İşte bu yüzden Sultan Melikşah dönemi iç politik meselelerin aydınlığa kavuşturulması, onun ölümünden sonra ortaya çıkan ve devleti yıkılmanın eşiğine getiren hadiselerin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Türk ve İslâm tarihi sahasında Emevî, Abbâsî, Selçuklu ve nihayet Osmanlı dönemleriyle ilgili yapılan araştırmalarda, genel olarak söz konusu devletlerin siyâsî tarihleri üzerinde durulduğu görülür. Ayrıca bu devletlerin iç ve dış politikalarına dair meseleler bir bütün olarak ele alınmıştır. Bununla birlikte Büyük Selçuklu Devleti Sultan

Melikşah dönemi de aynı yönlerden ele alınmış olmakla birlikte bu dönemin iç politika, isyan ve ayaklanmaları ile sosyal hayat gibi yönleri yeterince ele alınmamıştır. Bu tez çalışmamızda Sultan Melikşah dönemi iç politik meseleleri her yönüyle kapsamlı bir şekilde ele alınacaktır.

Araştırma yapılırken bilimsel yöntem ve tekniklere dikkat edilmiştir. Öncelikle konu ile ilgili temel kaynaklara ulaşılmaya dikkat edilmiş bununla birlikte konuyla ilgili ikinci elden kaynaklar da araştırılmıştır. Konu ile ilgili yayımlanmış olan tez ve makale gibi günümüz literatüründe yer alan çalışmalar da yeri geldiğinde kullanılmıştır. Kaynaklar kullanımında kronolojik sıralamaya da dikkat edilecektir. Kullanılan kaynak ve araştırma eserlerinin verdiği bilgiler gerekli analiz ve değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Nihayet çalışmada yararlanılan kaynaklar dipnot ve kaynakça kısmında tez yazım kurallarına göre gösterilmiştir.

Çalışmamızı hazırlarken birçok tarihî temel kaynaktan istifade ettik. Bunların her biri ayrı ayrı önemli olmakla beraber hepsi Selçuklu tarihine ışık tutmaktadır. Bu eserler hakkında kısaca bilgi vermeye ilk olarak şu eserden başlamak gerekir.

İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) adıyla tanınan tarihçi *el-Kâmil fi't-Târih*¹ adlı eseriyle Selçuklu dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bâtınî faaliyetleri ve Melikşah'ın saltanatındaki olaylardan bahsedilmesi bu eseri bizim için vazgeçilmez bir kaynak yapmıştır. Tarihlerin gayet düzenli olması eserden faydalanırken çalışmamıza büyük katkı sağlamıştır.

Ata Melik Cüveynî'nin (ö. 681/1283) Farsça kaleme aldığı *Târîh-i Cihângüşâ*² adlı eser Bâtınîlerin ortaya çıkışı, Hasan Sabbâh'ın hayatı ve Selçuklu toprakları hakkındaki faaliyetlerinden bahseder. Bu özelliğiyle konusu itibariyle çalışmamız için ana kaynaklarımızdan birisi olmuştur. Eser Mürsel Öztürk tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

Ebü'l-Hasan Sadreddin Ali b. Nasır b. Ali Hüseyinî (ö. 590/1194) yazdığı *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*³ adlı eseriyle sadece o döneme ışık tutmakla kalmamış,

¹ Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, ed. Ömer Abdüsselam Tedmürî (Beyrut-Lübnan: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 1997).

² Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013).

³ Ebü'l-Hasan Sadreddin Ali b. Nasır b. Ali Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, çev. Necati Lugal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943).

yazdığı eserler kendinden sonraki “İbnü’l-Adîm, İzzeddin İbnü’l-Esîr, Ata Melik el-Cüveynî ve Ahmed b. Mahmud” gibi tarihçilere kaynak olmuştur. Eser Necati Lugal tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir.

Bündârî’nin (ö. 643/1245) *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*⁴ adlı eseri Sultan Melikşah’ın tahta geçişinden sonra meydana gelen olayları içeren bir eserdir. Bu eserde Melikşah ve Nizâmülmülk arasında yaşanan gerginlikler hakkında ayrıntılı bilgilerden bahsedilmektedir. Eser Kıvameddin Burslan tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir.

İbnü’l-Adîm (ö. 660/1262) *Bugyetü't-Taleb fi Tarihi'l-Haleb*⁵ adlı eseriyle Büyük Selçuklu İmparatorluğu için önemli isimlerin biyografilerinden bahsetmiştir. Özellikle Nizâmülmülk hakkında detaylı bilgilerin yer aldığı ve Selçuklular döneminin önde gelen isimlerinin nasıl öldürüldüğü hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Eser Ali Sevim tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir.

Abdurrahman İbnü’l-Cevzî’nin (ö. 597/1201) yazdığı *el-Muntazam fi Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular*⁶ adlı eser’in Ali Sevim tarafından Selçuklular ile alakalı olan kısımları Türkçe’ye çevrilmiştir. Selçuklular tarihi, Abbâsîler ile ilişkileri ve devrin önemli isimleri hakkında biyografik bilgileri ele alan ve tarihleri kronolojik sırayla aktaran bu eser çalışmamız için değerli kaynaklar arasındadır.

Sıbt İbnü’l-Cevzî (ö. 654/1256) Abdurrahman İbnü’l-Cevzî’nin torunu olup yazdığı *Mir’âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyan*⁷ eserinde Selçuklular ile alakalı başka kaynaklarda olmayan önemli ve ayrıntılı meselelerden bahsetmiştir. Günümüze kadar gelen bu eserin çevirisi Ali Sevim tarafından yapılmıştır.

Selçuklu veziri Nizâmülmülk (ö. 485/1092)⁸ tarafından Farsça yazılan *Siyâsetnâme*⁹ adlı eser devlet teşkilatı ve idaresi hakkında çok önemli bilgiler

⁴ Ebu İbrahim Kıvamüddin Feth b. Ali b. Muhammed Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra = Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan (İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1943).

⁵ Ebü’l-Kasım Kemaleddin Ömer b. Ahmed İbnü’l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fi Tarihi'l-Haleb = Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1982).

⁶ Abdurrahman İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular (H.430-485=1038-1092)*, çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014).

⁷ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyan*, çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997).

⁸ Nizâmülmülk lakabıyla tanınmakta olan Tuslu vezir Hâce-i Buzurg lakabıyla da bilinmektedir. Hâce’nin kelime anlamı Farsça’da “vezir”, Buzurg ise “büyük” anlamına gelir. Ayrıntılı bilgi için bkz: İbnü’l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, 36.

⁹ Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b. İshak Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, çev. Mehmet Kanar (İstanbul: Say Yayınları, 2020).

içermektedir. Genel olarak devlet yönetimi ve devletin nasıl ayakta kalması gerektiği hakkında konular ele alınmıştır. Günümüze kadar birçok yazar tarafından çevirisi yapılmıştır.

Ahmed b. Mahmud (ö. 977/1570) adlı Osmanlı tarihçisinin genel olarak Büyük Selçuklular hakkında bilgi veren *Selçuknâme*¹⁰ adlı eserinde dönemin önemli olayları hakkında bilgi bulmak mümkündür. Eser Erdoğan Merçil tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

622/1225'de Malatya'da doğan Süryanî müellif Gregory Ebü'l-Ferec (ö. 685/1286) yazdığı Ebü'l-Ferec *Tarihi*¹¹ adlı eseriyle Selçuklular hakkında bilgi vermiştir. Ömer Rıza Doğrul tarafından Türkçe'ye iki cilt halinde çevrilen eser ilk cildinde Selçuklu siyasî tarihi hakkında geniş bilgiler vermiştir.

Ermenî müellifler de yazdıkları eserler ile Selçuklu tarihine ışık tutmuştur. Urfalı Mateos adlı Ermenî müellifin kaleme aldığı *Vekayi-name*'si¹² Selçuklular ve Melikşah hakkında önemli bilgilere yer vermiştir. Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*¹³ adlı eserinde Selçuklu tarihi ve Melikşah'ın vefatı hakkında bilgiler vermiştir. Bu iki eser de Hrant D. Andreasyan tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

Yukarıdaki eserlere ek olarak İbnü'l-Kesir'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*¹⁴, hilâfetin başlangıcı hakkındaki meseleler için İbn Sa'd'a (ö. 230/845) ait *et-Tabakâtü'l-kübra*¹⁵ ve Taberî'nin (ö. 1033/1624) *Tarihü't-Taberî*¹⁶ adlı eserlerinden de faydalanılmıştır.

Bâtınîler hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgilere ulaşamadığımız yerlerde yabancı yazarlar Bernard Lewis'in *Haşîşiler: İslam'da Radikal Bir Tarikat*¹⁷, Farhad

¹⁰ Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, çev. Erdoğan Merçil (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011).

¹¹ Gregory Ebü'l-Ferec, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945).

¹² Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. H.D. Andreasyan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000).

¹³ Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi: (889-1269)*, çev. Hrant D. Andreasyan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1937).

¹⁴ Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbnü'l-Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrut-Lübnan: Darü'l Fikr, 1986).

¹⁵ Ebû Abdullah Muhammed b Sa'd b Meni' ez-Zühri İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübra* (Beyrut: Dâru Sadır, ts.).

¹⁶ Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b Cerir b Yezid Taberî, *Tarihü't-Taberî* (Beyrut: Dâru Süveydan, 1967).

¹⁷ Bernard Lewis, *Haşîşiler: İslam'da Radikal Bir Tarikat*, çev. Kemal Sarısözen (İstanbul: Kapı Yayınları, 2005).

Daftary'nin *İsmaililer: Tarih ve Öğretileri*¹⁸ ve İran'ın o dönemki politik durumu hakkında bilgi veren İngiliz tarihçi Clifford Edmund Bosworth'un *The Political and Dynastic History at the Iranian World (A.D. 1000-1217)*¹⁹ adlı eserlerinden de faydalandık.

Çalışmamızda tarihler 485/1092 şeklinde ilki hicrî tarih ikincisi ise miladî tarih olarak verilmiştir. Hicrî ve miladî tarihlerin çevrilmesi, Türk Tarih Kurumu'nun internet sitesindeki Tarih Çevirme Kılavuzu'ndan faydalanılarak hazırlanmıştır. Tezimizde ayrıca Encyclopaedia Iranica ve Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi'nin Alamut, Bâtînîler ve Hasan Sabbâh maddelerinden yararlandık.

---

¹⁸ Farhad Daftary, *İsmaililer: Tarih ve Öğretileri*, çev. Erdal Toprak (İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2002).

¹⁹ Clifford Edmund Bosworth, *The Political and Dynastic History at the Iranian World (A.D. 1000-1217)* (Cambridge: The Cambridge History of Iran, 1968).

BİRİNCİ BÖLÜM

SULTAN MELİKŞAH VE HAYATI

1.1. Melikşah'ın Doğumu ve Çocukluğu

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun üçüncü hükümdarı Melikşah²⁰ (ö. 485/1092) 9 Cemâziyelevvel 447/6 Ağustos 1055 tarihinde pazar günü İsfahan'da²¹ dünyaya gelmiştir.²² Melikşah, babası Sultan Alparslan'ın (ö. 465/1072) en büyük ikinci oğluydu. Sultan Alparslan, Melikşah'ın doğduğu ilk andan itibaren kendisine hususi bir ilgi göstermiştir. Bu yüzden Melikşah'ı en başından beri kendisinin halefi ve istikbalin Selçuklu sultanı olacak şekilde hazırlamıştır. Oğluna “melik” ve “şah” gibi dönemin en önemli unvanlarını ortak bir isim şeklinde vermesi Alparslan'ın oğlu hakkındaki düşüncelerinin bir işareti gibiydi. Annesi, Karahanlı hanedanına mensup bir prenses idi.²³

Sultan Alparslan vefat ettiği Mâverâünnehir²⁴ seferi ile beraber 456/1064 tarihli Kafkas seferinde de oğlu Melikşah'ı yanında götürmüştür. Sultan'ın oğluna gösterdiği ehemmiyete örnekler vermek gerekirse Kafkas seferi devam etmekte iken daha dokuz yaşlarında olan Melikşah'ı, Vezir Nizâmülmülk'ün gözetiminde ordugâhta vekil olarak bırakmıştı. Melikşah'ın düşmanla ilk fiilî karşılaşması bu sefer sırasında olmuştur.²⁵

Melikşah, Bizans²⁶ kuvvetlerinin savunduğu bir kalenin ele geçirilmesinde, yanlarında bulunan askerî birlikler ve Vezir Nizâmülmülk ile birlikte bulunmuştur.

²⁰ Asıl adı “*Ebü'l-Feth Celâlü'd-devle ve'd-dîn Muizzü'd-dünyâ ve'd-dîn Kasîmü emîri'l-mü'minin Melikşâh b. Alparslan'dır.*” Ayrıntılı bilgi için bkz: Abdülkerim Özeydin, “Melikşah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/54.

²¹ İran'ın dördüncü büyük şehri ve aynı adı taşıyan eyaletin merkezi. Ayrıntılı bilgi için bkz: Osman Gazi Özgüdenli, “İsfahan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/497.

²² Özeydin, “Melikşah”, 29/54; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 39.

²³ Salim Koca, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşâh'ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı”, *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1 (2007): 13.

²⁴ Mâverâünnehir, İslâm tarihçilerinin ve coğrafyacılarının, Ceyhun nehrinin kuzey ve doğusunda kalan bölgeye verdiği isim. Ayrıntılı bilgi için bkz: Osman Gazi Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/177.

²⁵ Hüseyinî, *Ahbâr*, 24; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 39-40.

²⁶ Roma İmparatorluğu'nun devamı şeklinde kabul edilen 330-1453 yılları arasında Balkan yarımadası, Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır gibi bölgelerde hüküm süren ve Doğu Roma diye de anılan imparatorluk. Ayrıntılı bilgi için bkz: Işın Demirkent, “Bizans”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/230.

456/1064 tarihinde Surmari (Sürmeli-Çukuru)²⁷ ile Ani²⁸ yakınlarında bulunan çok iyi tahkim edilmiş Meryem-Nişin kalelerine yapılan saldırıda bu kalelerin muhasara altında tutulmasında ısrar göstermiş ve ele geçirilmesinde önemli rol oynamıştır.²⁹

1.2. Melikşah'ın Velihtlığı ve Evlenmesi

Sultan Alparslan'ın 458/1066 yılında yaptığı sefer, Melikşah'ın hayatı için çok önemli bir dönüm noktası olacaktı. Alparslan bu seferi sırasında atalarının yani Oğuzların³⁰ eski yerleşim yerleri olan Mangışlak³¹ ve Cend³² bölgelerinin üzerinde hâkimiyet kurmuş ve bölgedeki bütün beyleri itaat altına almıştı. Sefer bittikten sonra dedesi Selçuk'un (ö. 397/1007) Cend bölgesinde bulunan kabrini ziyaret etmişti. Bu başarılı seferini müteakip ordusu ile Merv³³ yoluyla Nişâbur³⁴ yakınlarında bulunan Râdgân'a gelen Alparslan, tüm devlet büyüklerinin ve kumandanların toplanmasını emretti. Alparslan'ın herkesi bir araya toplamasındaki amacı oğlu Melikşah'ı veliaht ilan etmekti. Oğlunu devlet büyükleri ve kumandanların önünde türlü mücevherat ile süslenmiş olan Selçuklu tahtına oturttu. Alparslan ilk biatı kendisi yaptıktan sonra devlet büyükleri ve kumandanları da aynı işi yaptılar. Veliht Melikşah'ın önünde yer öpüp itaat ve bağlılıklarını gösterdiler. Bu biat töreni bittikten sonra Sultan Alparslan, devlet büyüklerinden ve kumandanlardan bir tören birliği oluşturdu. Oğlunu ata bindirip tören

²⁷ Türkiye ve Ermenistan sınırında bulunan bir bölge. Ayrıntılı bilgi için bkz: Metin Tuncel, "Aras", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/332-335.

²⁸ Ani, Kars şehrinin güneydoğusunda ve Arpaçay boyunda bulunan ören yeri.

²⁹ Hüseyinî, *Ahbâr*, 24-25; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 223; Coşkun Alptekin, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 7/129.

³⁰ Türkiye, Azerbaycan, İran, Irak ve Türkmenistan Türkleri'nin ataları olarak kabul edilen Türk kavmi. Ayrıntılı bilgi için bkz: Faruk Sümer, "Oğuzlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/325.

³¹ Hazar denizinin doğu sahillerinde yer alan dağlarla kaplı yarımada. Bkz: Ahmet Taşağıl, "Mangışlak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/569.

³² Kazakistan sınırları içerisinde kurulmuş olan ve Siriderya kıyısında bugün mevcut olmayan tarihî bir şehir. Bkz. Abdülkerim Özyayın, "Cend", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/359.

³³ Orta Çağ'ın siyasî, idarî, ticarî ve kültürel açılarından önde gelen şehirlerinden biri olarak kabul edilir. Günümüzde Türkmenistan'da bulunan tarihî bir şehir. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/221-223.

³⁴ Selçuklular'ın Gazneliler'e karşı Serahs yakınlarında kazandığı zaferin ardından 429/1038 yılı ilkbaharında Tuğrul Bey'in eline geçen, İran'da tarihî bir şehir. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Nişâbur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/149-151.

birliği arkadan yürürken, Alparslan da atın eyer örtüsünü yani “gâşiyeyi”³⁵ omzuna alıp atın önünden yürüyerek Müslüman Türk devletlerinde yer alan bir başka âdeti de yerine getirmiş oldu.³⁶

Melikşah veliaht ilan edildikten sonra İslâm dünyasında uzunca bir zamandır sürdürülmekte olan geleneğe uygun şekilde dönemin halifesinden onay almak gerekiyordu. Sultan Alparslan, bu husus için halifeye elçi gönderip onay istedi. Alparslan’ın bu isteğine onay veren Halife Kâim-Biemrillâh (ö. 467/1075) vezirin oğlu Amîdüddeve b. Cüheyr’i o sırada İsfahan’da bulunan Veliaht Melikşah’a halife tarafından verilen şeref elbisesi olan hil’atleri ve veliahtlık iznini içeren bir tevkî (ferman) ile göndermiş, o da bunları Melikşah’a teslim etmiştir.³⁷

Böylelikle Sultan Alparslan öldükten sonra meydana gelebilecek bir saltanat kavgasının önüne geçmek için oğlu Melikşah’ı veliaht ilan etmişti. Melikşah, kardeşleri arasında en büyük olmamasına rağmen babası tarafından saltanat varisi kılınmıştı. Bunda Melikşah’ın her durumda ciddi ve cesur olması gibi kişisel özelliklerinin yanında yaşı küçük olmasına rağmen daha o zamanlarda göze çarpan orduyu ve devleti yönetme kabiliyetleri etkili olmuştu. Hiç şüphesiz Melikşah’ın veliahtlığı elde etmesinde söz konusu şahsi özelliklerinin yanında annesinin Karahanlı hükümdar sülâlesinden bir prenses olması da etkili olmuştur.³⁸

Melikşah, Karahanlı hanedanına mensup Celâliye Hatun³⁹ ya da tarihte daha çok Terken Hatun (ö. 487/1094) ismiyle bilinen bir prenses ile 458/1066 yılında evlenmişti. Eşinin gerçek adı ise bilinmemektedir. Batı Karahanlı Devleti’nin ilk hükümdarı olan Tamgaç Han’ın (ö. 460/1068) kızıdır. Melikşah, 1066 yılında henüz 11 yaşında bulunuyordu. Babası onu hem erken yaşta veliaht ilan etmiş hem de erken yaşta evlendirmişti. Ancak evlenme işi bu yılda yapılmamış sadece resmî nikâh kıyılmıştı. Melikşah’ın Terken Hatun’dan başka ismen bilinen bir diğer eşi, en büyük oğlu

³⁵ Orta Çağ’da İlk Müslüman Türk devletlerinde görülen hükümdarlık alâmeti olarak kabul edilir. Bkz. Erdoğan Merçil, “Gâşiyeyi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/398.

³⁶ Koca, “Melikşah’ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı”, 14; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 41.

³⁷ Bûndârî, *Zübdetü’n-Nusra*, 43; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 41-42; Özaydın, “Melikşah”, 29/54; Ali Sevim, “İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah”, *Belleten* 69/255 (20 Ağustos 2005), 255.

³⁸ Alptekin, *Büyük İslam Tarihi*, 7/129; Özaydın, “Melikşah”, 29/54.

³⁹ Melikşah’ın “Celâlüddeve ve’d-din” lakabına binâen bu isimle anılır. Bkz. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 43.

Berkyaruk'un (ö. 498/1104) da anası olan Zübeyde Hatun'dur (ö. 493/1099). Fakat Zübeyde Hatun'la yapılan nikâh ve düğünün tarihi bilinmemektedir.⁴⁰

Melikşah'ın Terken Hatun'dan Davud, Ahmed ve Mahmud (ö. 487/1094) adında üç erkek, Mâh-Melek Hatun adında da bir kız çocuğu olmuştur. Ancak Melikşah'ın ölümünden sonra Terken Hatun'dan olan erkek evlatlarından sadece Mahmud hayatta kalmıştır.⁴¹

1.3. Sultan Alparslan'ın Öldürülmesi ve Melikşah'ın Tahta Çıkması

Semerkant⁴² ve Mâverâünnehr bölgesinin hâkimi Şemsü'l-Mülk Tegin b. Toğan (ö. ?) adında bir han vardı. Sultan Alparslan'ın kız kardeşiyle evliydi. Selçuklu Sultanı, kız kardeşinin kocasına bir sebepten dolayı kırgınlık duymuş ve oğlu Melikşah'ı savaşmak için bir miktar askerle birlikte üzerine göndermişti. Melikşah, Ceyhun taraflarından geçip Şemsü'l-Mülk üzerine yürüse de mağlup olup kaçmıştı. Eşyalarını ve mallarını yağma etmişlerdi. Yağmalanan eşyalar arasında çok süslü altın işlemeli bir leğen bulunmaktaydı. Melikşah yenilgiden sonra Ceyhun'u geçip geri gelirken Şemsü'l-Mülk, Alparslan'ın kız kardeşine, “*Onların üzerime gelip Ceyhun'u geçmelerine sebep olan sensin. Onları benim memleketime geçmelerine sen teşvik edip kıskırttın ve onlar ile ittifakta bulundun.*” diyerek kadına şiddet uygulamıştı. Aynı zamanda hamile de olan kadın bu yüzden öldü. Sultan Alparslan kız kardeşinin ölüm haberini aldıktan sonra Şemsü'l-Mülk'ün üzerine gitmeye karar verdi. Şemsü'l-Mülk bu haberi alır almaz, kız kardeşini öldürmediğine kendiliğinden öldüğüne dair ant içip yeminler edip Sultan'a haber gönderdi. Hatta kendi kız kardeşini sultana gönderip onunla evlendirdi. Alparslan da Şemsü'l-Mülk'ün ettiği yeminlere inanıp sözüne itimat etti ve üzerine gitme kararından vazgeçti.⁴³

Sultan Alparslan ile Şemsü'l-Mülk'ün kız kardeşi nikâhlandıktan sonra Şemsü'l-Mülk sayısız miktarda çeyiz, çeşit çeşit mal ve eşya gönderdi. Alparslan gelen çeyiz ve

⁴⁰ Koca, “Melikşâh'ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı”, 14; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 43-44.

⁴¹ Gülay Öğün Bezer, “Terken Hatun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/510.

⁴² Semerkant şehri kurulduğu ilk dönemlerde bütün Mâverâünnehr'in bölgesinin yönetim merkezi olmuştur. Günümüzde Özbekistan sınırları içerisinde yer alan tarihî bir şehirdir. Bkz. Osman Aydın, “Semerkant”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/481-484.

⁴³ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, 138-139; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 113-114.

eşyaların arasında yağma edilen altın leğeni görünce çok üzüldü, “*Bu altın leğeni çeyizlerin arasında görmemin anlamı, ancak beni ayıplamak için ve oğlumun mağlubiyetini bana hatırlatmak içindir.*” dedi. Bu olaydan sonra Şemsü’l-Mülk üzerine harekete geçmek için büyük bir ordu hazırladı. Rivayetlere göre Sultan Alparslan, iki yüz bin atlı asker ve birçok yayadan oluşan ordu ile üzerine yürüdü. Ordusunu Ceyhun nehri üzerine yaptırdığı büyük köprüden 465/1072 yılının Kasım ayında yirmi dört günde karşı tarafa geçirdi.⁴⁴

Sultan, bütün askerlerine halkın evlerini yağma etmeleri için emir verdi. Hiç kimseye merhamet edilmemesini söyledi. Öncü askerler Şemsü’l-Mülk’ün şehrine girdi ve her türlü yağmayı yaptı. Bu olaylar üzerine halk Buhara’dan⁴⁵ kaçıp Semerkant’a gittiler. Rivayete göre bütün salihler, zahidler ve halktan zengin ve fakirler bir araya gelip oruç tutup, namaz kıldılar ve ibadet ile zamanlarını geçirdiler. Sultanın, ölmesi için Allah’a (c.c.) yalvardılar. Sultana beddua edip başlarına gelen kötülüğün ortadan kalkması için çağrıda bulundular. Sultan sefer sırasında bir gece rüya gördü. Gördüğü rüyada, Şemsü’l-Mülk üstüne gidmeden önce biri gelip, bir bıçak ile sultanı göğsünden yaraladı. Sultan uyanır uyanmaz yatağından bir acıyla kalkar, sanki göğsünde o yaranın izi vardır. Bu gördüğü rüyadan sonra rüya tabircisi getirip rüyayı açıklattılar. Rüya tabircisi, “*Bu sefer sırasında yanınızda bulunan yakınınız ile önemli adamlarınızdan bazılarının zarar gelme ihtimali vardır.*” dedi. Bu olaydan sonra sultan kaygılandı.⁴⁶

Öncü birlikler daha sonrasında Merv taraflarında bulunan Berzem Kalesi’ni kuşattı ve zorla aldılar. Berzem kalesinin muhafızı Yusuf adında bir Hârezmliydi. 6 Rebiulevvel 465/20 Kasım 1072 tarihinde iki asker Yusuf’u, sultanın önüne getirdiler. Sultan, Yusuf’un el ve ayaklarının bağlanıp dört bir tarafına da kazık çakılmasını askerlerine emretti. Yusuf bu durum üzerine Sultan’a dönüp “*Ey muhannes! (Kötü, korkak) Benim gibi bir adam böyle mi öldürülür?*” dedi. Sultan, Yusuf’un bu sözlerine çok sinirlendi ve iki askerine “*Onu çözüp serbest bırakın*” dedikten sonra eline ok ve yay alıp Yusuf’a ok attı ancak ok isabet etmedi. Oysa o vakte kadar sultanın attığı okun hedefe ulaşmaması gibi bir durum olmamıştı. Yusuf bunun üzerine hemen sultanın üzerine

⁴⁴ İbnü’l-Cevzi, *Mir’âtü’z-Zaman*, 18: 139; Abdurrahman İbnü’l-Cevzi, *el-Muntazam*, 110.

⁴⁵ Mâverâünnehir’de tarihî bir şehir. Bkz. Ramazan Şeşen, “Buhara”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/363-367.

⁴⁶ Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 114-115.

saldırıldı. Sultan tahtında otururken Yusuf'un üzerine doğru hareketlendiğini görünce tahtından inmek isterken ayağı kaydı ve yüzü koyun şekilde yere düştü. Sultan yere düşer düşmez Yusuf elindeki bıçakla üzerine çullandı. Sultanı göğsünden yaraladı. Sa'düddevele Gevherâyîn (ö. 493/1100) de orada bulunuyordu. Sa'düddevele, Yusuf'un üzerine hareketlenmek istedi ise de Yusuf hamlesini savuşturdu ve onu da birkaç bıçak darbesi ile yaraladı. Askerler hemen müdahale edip Yusuf'u öldürdüler ancak Sultan çok ağır şekilde yaralanmıştı. Sonra sultanı başka bir çadıra aldılar.⁴⁷

Birçok İslâmî kaynaklarda Sultan Alparslan'ın öldürülmesi bu şekilde yer alırken Urfalı Mateos ise başka bir biçimde olayı ele almıştır. Urfalı Mateos'a göre; kale muhafızı Yusuf, Selçuklu ordusuna uzun süre direnmesine rağmen en sonunda pes etmişti. Sultana teslim olmadan önce davullar çaldırıp şenlik düzenledi. Ancak bunların hepsi planın aşamalarıydı. Geceleyin karısı ve üç erkek evladını esir düşmesin diye vahşi bir şekilde kendi eliyle öldürdü. Yusuf çocuklarını ve karısını öldürdüğü bıçakla sultanın huzuruna çıktı. O sırada sultanın huzurunda eğildikten sonra çizmesinin içine sakladığı bıçağı çıkartıp vahşi bir hayvan gibi sultanın üzerine atladı. Bıçağını sultanın vücuduna saplarken askerler müdahale edip Yusuf'u olduğu yerde öldürdüler. Ancak Sultan üç farklı yerinden ağır bir biçimde yaralanmıştı. Sultan acıdan kıvranıyordu ama bu olaydan halk haberdar olmasın diye ordusuna ilerleme emri vermişti.⁴⁸

Sultan Alparslan yaralandıktan sonra şu sözleri söyledi: *“Her ne yöne yönelirsem ve hangi sefere çıkmak istesem sadece Allah'tan (c.c.) yardım ve zafer dilerdim. Dün bir tepenin üzerine çıkıp aşağıdaki askerlerime baktım, askerlerin kuvvetinden ve ayaklarının sesinden dolayı yer titriyordu. O an kendi kendime gururlanıp: “Ben bütün dünyanın hâkimiyim ve bana hiç kimsenin gücü yetmez.” dedim. Bu sebepten dolayı Allah (c.c.) yarattıklarının en zayıfına karşı beni âciz şekilde bıraktı. Ben Allah'tan (c.c.) bağışlanma dilerim ve bu düşüncelerimden dolayı af edilmeyi niyaz ederim.”*⁴⁹

Daha sonra Sultan Alparslan şu vasiyetlerde bulundu: *“Benden sonra oğlum Melikşah'ın Sultan olmasını ve Nizâmülmülk'ün ise onun veziri olmasını vasiyet ediyorum. Kardeşim Kavurd Bey'e (ö. 465/1073) Fars ve yöreleri ile Kirman'ın verilmesini, ayrıca belirlenecek bir miktarda para verilmesini ve eşim yani Seferiyye*

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/231; Hüseyinî, *Ahbâr*, 37; Büндârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 44-45.

⁴⁸ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, 145.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/231-232.

*Hatun ile evlenmesini*⁵⁰, *Oğlum Ayaz'a* (ö. 466/1074), *babam Çağrı Bey'e* (ö. 453/1060) *ait beş yüz bin altının verilmesini*⁵¹ *vasiyet ediyorum*”⁵²

Sultan 10 Rebiulevvel 465/24 Kasım 1072 tarihinde vefat etti. Cenazesi defnedilmek üzere Merv'e götürülüp babası Çağrı Bey'in yanına gömüldü. Sultan Alparslan erken denilebilecek bir yaş yani 40 yaşını birkaç ay geçmişken beklenmedik bir şekilde vefat etmiştir.⁵³

Sultan vefat ettiği zaman, ordu ülke dışında sefer halindeydi. Vezir Nizâmülmülk, ölüm hadisesinin duyulup orduda isyan ve kargaşa çıkmasından ve düşman birliklerinin galibiyet kazanmasından çekindi. Bu sebeple sultanın ölümünden kimseyi haberdar etmeyerek Melikşah'a “*Sultan yine kendi memleketine gitmeyi ve Ceyhun'u geçmeyi emretti.*” dedi. Daha sonra ordu geri dönerken gayretli bir çalışmayla nehri üç günde geçmişti. Bu azim ve gayretin sebebini kimse anlayamamıştı.⁵⁴

Bu sefer sırasında Melikşah, babası ile birlikteydi. Alparslan vefat edince Melikşah tahta oturdu. Sonra toplanan dîvânda bütün emirler ve ileri gelen devlet adamları hazır bulundular. Nizâmülmülk, Melikşah'a “*Ey padişahım! kullarınla konuşup onları teskin et. Onlara ayrı ayrı ikram ve hediyelerde bulun, durumlarına göre hil'at giydir.*” dedi. Sultan Melikşah, “*İhtiyarlarınız bana baba, orta yaşlılarınız kardeş, küçükleriniz ise oğul gibidir. Daha önce kimseye yapmadığım iyilikleri sizlere yapacağım ve daha önce göstermediğim faaliyetleri sizinle birlikte göstereceğim.*” dedi.⁵⁵

⁵⁰ Eski milletlerin çoğunda olduğu gibi Türk devletlerinde de görülen, kardeş eşleriyle veya üvey anne ile evlenme geleneğinin iktisadî bir anlamı vardır. Dul kadının saraydan ayrılması durumunda, vefat eden kocasından kendisine düşen malı götüreceği düşünüldüğünde, bu evlilikle dul kadının evden ayrılmasının önüne geçiliyor ve ailenin servetinin parçalanması önlenmiş oluyordu. Fakat bu vasiyet özelinde bakılacak olursa iktisadî yönüyle birlikte imparatorluğun dağılmasının önüne geçmek gibi siyasî düşünceler de rol oynamıştır. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 45.

⁵¹ Sultan, Ayaz'ın isyan etme ihtimalini düşünüp Melikşah'a “*Eğer Ayaz benim vasiyetime razı gelmezse onunla savaşın ve ona tahsis ettiğim parayı da ona karşı savaşta kullanın.*” dedi. Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), 77.

⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/234; Hüseyinî, *Ahbâr*, 38; Büндârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 46; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 114.

⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/234; İbnü'l-Azimi, *Azimi Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), 18; Muharrem Kesik, “Sultan Alp Arslan Nasıl Öldürüldü?”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 5 (01 Haziran 2016), 96.

⁵⁴ Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 116-117.

⁵⁵ İbnü'l-Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/106.

Dîvânda bulunan bütün emirler ve devlet adamları sustu. Melikşah ise dediklerini bir daha tekrarlayınca hazır bulunanların hepsi itaat edeceklerini söylediler. Hazır bulunanlara güzel vaatlerde bulundu. İdare görevi Nizâmülmülk'e verildi. O da askerlerin maaşına yedi yüz bin dinar ekledi. Hepsi Melikşah'a saygı gösterip itaat ettiler. Sultanın vefat ettiği haberi Bağdat'a ulaşınca halife, “*Bunun gibi akla uygun olmayan bilgiyi kim derse şiddetli bir üzüntü olur.*” diyerek çıkabilecek bir dedikoduyu önlemeye çalışmıştı. Ancak birkaç gün sonra sultanın vefat haberini herkes duydu ve haberlerin doğru olduğuna dair mektuplar geldi. Bunun üzerine halife, Alparslan için bütün ailesi ile birlikte yas tuttu. Birkaç gün çarşı ve pazarlar açılmayıp halk da bu yasa iştirak etti. Halife, yeni Sultan Melikşah'a başsağlığı dileklerini bir mektup ile gönderdi. Alparslan'ın İslâm dinine olan hizmetlerini, Allah (c.c.) yolundaki savaşlarını, Bizans'ı yenmekteki kuvvetini ve onun zamanında İslâm şehirlerinin, yollarının ve Müslümanların huzur ve güven içinde olduklarını söyledi. Başka güzel huylarını da sayarak ve iyiliğini bilerek, “*Yeri Cennet bahçesi olsun.*” dedi.⁵⁶

---

⁵⁶ İbnü'l-Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/106; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 117-118.

İKİNCİ BÖLÜM

İÇ KARIŞIKLIKLAR VE BÂTİNİLER

2.1. Kavurd Bey ve İlk İsyanı

Kirman Selçuklularının kurucusu olan Kavurd Bey'in adı kaynaklarda “*Kaurath ve Karut*” şeklinde de geçmektedir.⁵⁷ Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun başlangıcı sayılan 432/1040 yılından itibaren, o zamana kadar ele geçirilmiş olan veyahut sonraki zamanlarda ele geçirilecek toprakların, Türk hâkimiyet anlayışına göre Selçuklu hanedanı arasında paylaşım yapılırken Kirman bölgesi ve etrafındaki topraklar Kavurd Bey'in hâkimiyetine bırakılmıştı. Kavurd Bey, Kirman topraklarının tamamında hüküm sürdüğü zamanlarda hükümdarlık alametleri olarak, tuğrasını çektirmeye başlamış ve adını tuğralarına yazdırmıştı. Ayrıca hüküm sürdüğü bölgelerin hepsinde kendi adına hutbe okutup, para da bastırmıştı. Fakat Kavurd Bey'in bu faaliyetleri Selçuklular için bağımsızlık hareketi olarak görülmemekteydi. Kavurd Bey, bu bilgilere göre ayrı bir devlete sahip değildi. Çünkü devamlı olarak kendinden güçlü sultanlara bağlı kalmıştı.⁵⁸

Kavurd Bey, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurucusu olan Tuğrul Bey (ö. 455/1063) zamanında bağımsızlık için herhangi bir girişimde bulunmamıştır. Hatta amcası Tuğrul Bey isyanlar sırasında sıkışık duruma düştüğünde Alparslan ile birlikte yardımına gitmiştir. Fakat kardeşi Alparslan'ın Selçuklu tahtına geçmesinden sonra bağımsızlık hareketlerine başlamıştır. Tuğrul Bey'in vefat etmesinden sonra taht için girişimlerinde bulunmuş ve Isfahan'a kadar da ilerlemiştir. Isfahan'a geldiği sırada kardeşinin başkent Rey'e gidip tahtı ele geçirdiğini öğrenince durum değişmiştir. Kavurd Bey, Alparslan'a karşı gelecek gücü kendinde bulamayınca taht isteğinden bir süreliğine vazgeçmek zorunda kalmıştır. Kirman'a döndükten sonra yeni sultana karşı bağlılığının göstergesi olarak hutbeyi Alparslan adına okutmuştur. Bu olaylardan sonra Sultan Alparslan'a mektuplar yazıp güzel sözlerle arasını iyi tutmaya çalışmış hatta şöyle bir mektup yazmıştı: “*Amcamız, içinde benimde hissemin olduğu bilinen çok miktarda para bıraktı. Benim ve askerlerimin ihtiyaçlarını karşılayacak param yok. Dinin ve mürüvvetin gerektirdiği şekilde adaletli davranıp bu paralardan bana verirsen, bu senden beklenen*

⁵⁷ Ebü'l-Ferec, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, 1/326.

⁵⁸ Kafesoğlu, *Selçuklular*, 128.

bir davranış olur ancak bunu yapmazsan yine de sana teşekkür ederim, fakat seni Allah'a havale ederim. Her şeye rağmen ben senin iyi niyetine ve kararına saygı gösteririm ve bu karara razı olurum."⁵⁹

Kavurd Bey'in Selçuklu tahtını ele geçirme arzusu bitmemiş sadece ertelenmişti. Bu mektuplarından sonra birkaç defa Sultan Alparslan'a karşı isyan etmekten geri durmamıştır. Kavurd Bey'in ilk isyanı 459/1067 yılında gerçekleşmişti. Rivayete göre Kavurd Bey'in cahil bir veziri vardı. Kavurd'u isyan etmek için kışkırtmış ve bunun kendisi için daha hayırlı olacağını söyleyerek onu aldatmıştı. Diğer devlet adamları da bu durumu destekleyip Kavurd'u sultanlık iddiasında bulunması için tahrik ediyorlardı. Vezir, onun isyan etmesi durumunda ülkeyi yönetme konusunda kendisine ihtiyaç duyacağını düşünmüş ve kişisel hırslarıyla onu etkilemişti. Kavurd Bey de bu sözlerle inanarak Sultan Alparslan adına okunmakta olan hutbeyi kendi adına okutmaya başlamıştı.⁶⁰

Sultan Alparslan kardeşinin bu isyan haberini alır almaz harekete geçti. Kavurd Bey de bu sırada etrafı sağlam surlarla çevrili ve kale önlerine kazılan derin hendeklerle güçlü bir savunmaya sahip olan Berdesir Kalesi'ne çekilmişti. Sultan ilk olarak öncü birlikleri Kavurd Bey üzerine gönderdi ardından kendisi de bizzat harekete geçti. Kavurd Bey, sultanın öncü birlikleriyle savaşa girişti. Gönderilen öncü birliklerin başında Hâcib Altuntaş ve Emir Çavlı bulunuyordu. Kavurd Bey bu öncü kuvvetler karşısında mağlup oldu. Bu şiddetli savaşta her iki taraf da çok sayıda asker kaybetti. Bu bozgunun ardından Kavurd iki süvarisi ile birlikte Cîruft⁶¹ beldesine doğru geri çekildi. Buradan sultana elçi gönderip bağlılığını bildirdi ve ondan merhamet etmesini istedi. Sultan da merhamet edip kardeşini affetti. Bu kadar kabahat işlemesine rağmen istediği olan Kavurd, sultanın huzuruna giderek ona sarılıp, ağladı ve kendisi ile birlikte etrafındakileri de ağlattı. Sultan merhamet edip kusurlarına rağmen durumunda hiçbir değişiklik yapmadan Kirman vilayetini kendisine verdi. Kavurd ayrıca sultandan kızları için çeyiz talebinde bulundu.

⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, 101-102; Nurullah Yazar, "Kirman Meliki Kavurd Bey'in Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Teşebbüsleri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (01 Haziran 2011), 223; Kafesoğlu, *Selçuklular*, 129-130.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/210; Hüseyinî, *Ahbâr*, 28; Bosworth, *The Political and Dynastic History*, 5/59.

⁶¹ İran'ın Kirman Eyaleti'nde bir şehir.

Sultan da bu isteğini geri çevirmemiş, her bir kızına kıyafetler ile birlikte yüz bin dinâr bağışlamıştı.⁶²

Sultan, kardeşini affederek hem askerlerinin gözünde merhametli biri olmuş hem de onun öldürülüp zulmedilmiş durumuna düşmesinin önüne geçmişti. Ayrıca böyle bir olayın sonucunda ülkesinde meydana gelebilecek karışıklıkları da önlemişti.⁶³

Kavurd Bey'in bu isyanı için farklı sebepler de söylenmiştir. Sultan, oğlu Melikşah için vezir ve devlet adamlarından teminat alıp veliahtlığını ilan etmişti. Kirman vilayeti de dahil olmak üzere imparatorluğun her yerinde Melikşah adının hutbelerde söylenmesi emredilmiştir. Bu durum üzerine kendisini Selçuklu tahtı için vâris gören Kavurd Bey, Melikşah'ın adını hutbelerde okutmamıştır. Sultanın bu isteği yerine getirilmediği için üzerine sefer düzenlemiştir. Bu seferin sonunda Melikşah'ın veliahtlığını da kabul ettirilmiş olması kesindir. Ancak Alparslan kardeşine güvenememiş ve ölümü esnasında “*Kirman ile beraber, Fars bölgesinin Kavurd'da kalmasını, dul kalan karısını Kavurd ile evlendirilmesini ve onun başkent Rey'e daha yakın olan Şiraz'da oturmasını fakat hâkim olduğu bölgelerin sıkı kontrol altında tutulması gerektiğini*” Melikşah'a vasiyet etmiştir.⁶⁴

2.2. Kavurd Bey'in Son İsyanı ve Öldürülmesi

Melikşah tahta geçtiğinde ülkenin her tarafında ona karşı tam bir itaat olmamıştı. Selçuklu devlet geleneğine göre yeni sultan, iktidara geçtikten sonra hem içeride hem de dışarıda tasdik edilmesi gerekmektedir. Bu durumu çözebilmek için çoğunlukla yeni sultana karşı isyanda bulunan güçlerle mücadele edip onları bertaraf etmek lazımdı. Ayrıca eski Türk devletlerindeki veraset hukuku, hanedan içindeki üyeler arasında bir düşmanlığa neden oluyor ve taht için mücadele eden rakipleri düşman haline getiriyordu. Bu veraset hukuku ölen sultanın yerine geçmek için amansız bir mücadele, sonu kötü biten olaylar ile birlikte kan dökülmesine neden oluyordu. İşte bu sebeplerden dolayı tahta yeni geçen Sultan Melikşah'a karşı bazı taht adaylarının da isyan etmesi kaçınılmazdı.

⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/210; İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, 23-24; Hüseyinî, *Ahbâr*, 28-29.

⁶³ Yazar, “Kirman Meliki Kavurd Bey”, 226.

⁶⁴ Kafesoğlu, *Selçuklular*, 130.

Gerçekten Kavurd Bey, kardeşinin vefatı üzerine Melikşah'a taziyede bulunmamış hatta "*Türk yâs âdetlerine*" uymayıp taht hakkındaki niyetini açıkça ortaya koymuştu.⁶⁵

Melikşah'a karşı kardeşi Ayaz'dan gelmesi beklenen tepki amcası Kavurd Bey'den gelmişti. Melikşah tahta geçtikten sonra etrafındaki emirlere hediyeler dağıtıp onların itaatini sağladıktan sonra amcasına bir mektup yazmış, babasının vefat ettiğini ve vasiyeti ile birlikte kendisinin tahta geçtiğini haber vermişti. Melikşah sefer dönüşü sırasında olduğu için Nîşâbur şehrinde bulunmaktaydı. Kavurd Bey de Alparslan'ın vefat haberini aldığı sırada Umman'da idi. Hemen harekete geçip askerlerin kendisine itaat etmesini sağlamak amacıyla Melikşah'tan önce taht şehri Rey'e ulaşmak için hızlıca yola çıkmıştı. Kavurd Bey eğer Melikşah'tan önce Rey'e varırsa askerlerin ve oradaki devlet adamlarının kendisine itaat edeceğini ve Melikşah'ı bırakacağını düşünüyordu. Her türlü tehlikeyi göze alan Kavurd Bey o sıralarda kış mevsimi olmasına rağmen Umman'dan gemilerle birlikte Kirman'a doğru harekete geçmişti. Hava muhalefeti sebebiyle nice gemilerini kaybetmiş, askerlerinin birçoğu da boğularak ve soğuktan donarak ölmüştü. Kendisiyle birlikte az miktarda askeri kalmıştı. İki bin atlı ve dört bin de yaya birliğiyle Kirman'a ulaştı.⁶⁶

Bu kadar sıkıntı içerisinde olmasına rağmen bütün tehlikeleri göze alan Kavurd Bey, Selçuklu tahtını ele geçirmek için bulunmaz bir fırsat olduğunu düşünüp tüm gücüyle harekete geçmek istiyordu. Çünkü Sultan Tuğrul Bey vefat ettikten sonra taht için yarıda kalan hedefine ulaşmaya bir kez daha yaklaşmıştı. Kavurd Bey, Selçuklu tahtına oturan Melikşah'ın 18 yaşında olmasından dolayı onu çok genç ve tecrübesiz olarak görüyordu. Geçmişteki başarıları ve yönetim kabiliyeti ile birlikte yaşının büyüklüğüne güvenip taht için kendisinin daha uygun olduğunu düşünüyordu. Bu fikirlerinden başka Kavurd Bey'in asıl güvendiği durum ordunun içindeki emirlerin onu davet edip, destek sözü vermeleriydi. Ayrıca kendi etrafındaki emirler de onu sultan olması için tahrik ediyordu.⁶⁷

Diğer yandan Melikşah'a, Kavurd Bey'in Kirman'a varıp Rey'i ele geçirmek için harekete geçtiği haberleri geliyordu. Bu sebeple durumdan haberdar olup Kavurd

⁶⁵ Koca, "Melikşâh'ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı", 18.

⁶⁶ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 78; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 120; Hüseyini, *Ahbâr*, 39.

⁶⁷ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 78.

Bey'den önce Rey tarafına ulaştılar. Başkent Rey'e gelen Melikşah, Rey kalesindeki beş milyon dinar, eşi benzeri olmayan beş bin ipek giysi ve silahları alıp orada bulunan Türkmen askerlerine dağıtıp hepsini itaat altına aldı. Amacı erkenden Rey'e ulaşip buradaki altınları ele geçirip askerlere dağıtmak olan Kavurd Bey, Melikşah'tan iki gün sonra Rey'e ulaşmıştı. Ancak geç kalmıştı ve hedefine ulaşamamıştı. Kavurd Bey, Türkmen askerlerden beklediği yakınlığı ve desteği bulamamış, bu husustaki beklentileri boşa gitmişti.⁶⁸

Kavurd Bey, Melikşah'a mektup yollayarak "*Ben padişahın büyük kardeşi ve arkadaşım, sen küçük oğlusun. Benim şah, seninde vezir olman gerekir. Hükümdarlığa senden daha layık ve daha salahiyyetliyim.*" dedi. Melikşah ise "*Oğul var iken kardeş miras yemez, senin bu dediğin sözü kimse demez.*" şeklinde cevap verdi. Ayrıca Emir Temirek (ö. ?), Kavurd Bey'e mektubunda "*Mülkün, makamın ve memleketlerin seni gururlandırmasın. Allah (c.c.) kardeşinin oğluna itaat etmekte kalplerimizi birleştirdi. Askerlerinin, azgınlarının manasız sözlerini kabul etme ve bil ki piliç horoza mukavemet edemez. Gel yine tâbi ol, aranızda sevgi ve dostluk olsun.*" diyerek arayı bulmaya çalıştı ancak sonuç vermedi. Son olarak Nizâmülmülk de mektup yollayıp onu yola getirmek için nasihat ettiyse de kabul edilmedi.⁶⁹

Nasihatler ve mektuplaşmalar sonuç vermemişti. Selçuklu tahtına kimin geçeceğini artık bir savaş belirleyecekti. Kim bu savaştan galip ayrılırsa tahtı o ele geçirecekti. Kavurd Bey bunca söze ve nasihate rağmen güvendiği başka şeyler vardı. Onlar da iktidara kimin geçeceğinde başrol oynayabilecek olan Türkmenlerdi. Türkmenler Dandanakan Savaşı'ndan⁷⁰ sonra zamanla Selçuklu beyleri tarafından devlet kademelerinden tasfiye edilmişlerdi. Bu sebeple zaman içerisinde Türkmenler arasında, tahtta oturan sultana karşı haneden üyelerince başlatılan isyanlara destek olma eğilimi gelişti. Böylece onlar yönetime karşı rahatsızlıklarını ve muhalefetlerini açık bir şekilde göstermekteydiler. Türkmenlerin yıllardır devam eden tepkisi son olarak Selçuklu ordusuna kadar sızamıştı. Ordunun içindeki çoğunluk Alparslan'ın oğlu Melikşah için aldığı veliahtlık sözlerine rağmen Kavurd Bey'i taht için uygun görmekteydiler. İşte

⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, 143; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 120.

⁶⁹ Hüseyinî, *Ahbâr*, 39; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 121.

⁷⁰ Selçuklular ile Gazneliler arasında 431'de (1040) cereyan eden ve Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu sağlayan savaş. Ali Sevim, "Dandanakan Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/456.

Kavurd Bey'in kendisine güvenip savaşa girişmek ve tahtı ele geçirmek istemesindeki güçlü sebeplerden biri de buydu. Arkasına hem Türkmenlerin hem de Selçuklu askerlerinin desteğini almıştı.⁷¹

İki taraf orta yolu bulamayınca savaş kaçınılmaz olmuştu. Öncelikle Melikşah'ın öncü kuvvetlerinin başında yer alan Emir Savtegin (ö. 477/1084)⁷² ile Kavurd Bey'in öncüleri çarpıştı. Ancak Emir Savtegin'in hücumu sonucunda Kavurd Bey'in öncüleri yenildi ve dağıldılar. Asıl savaş ise 26 Cemaziyülevvel 465/15 Nisan 1073 tarihinde meydana gelecekti. İki ordu savaş pozisyonu aldılar. Melikşah'ın ordusunun sağ kanadında Emir Savtegin, sol kanadında ise Emir Temirek bulunuyordu. Kavurd Bey'in ise yedi tane oğlu vardı. Oğulları ordunun sağ, sol ve merkez kanadında babaları ile birlikte yer alıyorlardı. Kavurd Bey, Selçuklu ordusunun içinde kendisine destek sözleri verenlerin savaş meydanında iken Melikşah'tan vazgeçip kendi tarafına geçmelerini beklediyse de umduğu gibi olmadı. Askerler Melikşah'a isyan etmemiş, kendisine tâbi olmamışlardı. Kavurd Bey, pişman olsa da mecburen savaşa girdi. Sol kanadından Melikşah'ın sağ kanadına saldırdı ve onları bozguna uğrattı. Melikşah'ın o kanattaki askerleri aman dileyip Kavurd Bey'e itaat ettiler. Sonrasında Melikşah'ın sol kanadına hücum edip orayı da bozguna uğrattı. Sadece merkez birliklerin üzerine gitmeyen Kavurd Bey merkeze doğru hücumla girişti. Ancak Nizâmülmülk merkezde yer almakta idi. İleri çıkıp Nizâmülmülk'ün üzerine doğru gitmeye başladı. Bir müddet çarpışma meydana geldikten sonra Kavurd Bey'in askerleri arasında huzursuzluk başladı ve yüz çevirdiler. Kavurd Bey, daha fazla mukavemet gösteremeyip yenilgiye uğradı ve savaş meydanından kaçtı. Oğullarının hepsi de esir alındı. Askerler durumu Melikşah'a iletiler ve “*Öldürelim mi?*” diye sordular. Ancak Melikşah, amcasını yakalamadan oğullarının öldürülmesine onay vermedi.⁷³

Askerleri dağıldıktan sonra kaybedeceğini anlayan Kavurd, Hemedan Dağları'na doğru kaçmıştı. Melikşah da amcasının arkasından Temirek'i yolladı. Temirek, Kavurd Bey'in arkasından yetişip kaçmasına izin vermedi. Kavurd Bey, Temirek'e yalvararak

⁷¹ Koca, “Melikşâh'ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı”, 20.

⁷² Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun güçlenip toprak kazanmasında ve en önemlisi çıkan şehzade isyanlarını bastırmada ciddi rol oynayan büyük emirlerden biridir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Erdoğan Merçil, “Emir Savtegin”, *Tarih Enstitüsü Dergisi* 6 (1975), 63.

⁷³ Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 121-122; Hüseyini, *Ahbâr*, 39; Ebü'l-Ferec, Ebü'l-Ferec *Tarihi*, 1: 326; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 79; İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman*, 18: 143.

şöyle söyledi: “*Beni bırak, bana engel olma, Melikşah’ı bırakıp bana tâbi ol. Sana çok mal vereyim ve eğer Sultan olursam seni komutan yapayım.*” Temirek ise: “*Siz bizim reisimiz ve biz de sizin kullarınız. Kulun efendisi hakkında hüküm vermesi terbiyesizliktir. Ben senin hakkında sultana ulaştırmaktan başka bir iş yapamam, edepsizlik yoluna gidemem.*” dedi. Sonra da Kavurd Bey’i Melikşah’ın yanına getirdi. Kavurd Bey, Melikşah’ın yanına doğru yaklaştığı zaman atından aşağı inip yüzünü yere sürdü ve ellerini bağlayarak karşısında durdu. Melikşah, amcasını azarladıktan sonra yaptıkları yüzünden halkın üzüntü ve sıkıntı içine girdiğini, kardeşinin ölümünden sonra yas tutup kabrine neden gitmeyip yaramazlık yaptığı hakkında sorular sordu. Kavurd Bey ise kendisinin bir şey yapmadığını, askerlerinin onu tahrik ettiğini söyledi. Melikşah sonra Emir Savtegin’e onu çadırında hapsedip yatıştırmasını istedi.⁷⁴

Amîd Ebu er-Rızâ (ö. ?), Kavurd Bey’in yanına gelip Kirman’daki hazinelerinin yerlerini ve anahtarlarını sordu. Kavurd Bey ise “*Kirman dar bir yerdir, az hududu vardır. Bu yüzden geliri giderine yetişmez. Benim bütün malım mülküm; ancak Sultan’ın kullarından birine hediye olacak miktardadır.*” dedi. Bundan sonra ordunun içindeki Kavurd taraftarlarının isyan edip olay çıkarmasından endişe edildiği için beyin elleri bağlandı. Kavurd Bey, Hemedan’a götürülüp orada tutsak edildi. O sıralarda Sultan Melikşah, amcasına akrabalık hisleriyle yaklaşım yumuşama belirtileri göstermişti. Bu sebepten Nizâmülmülk ile sultan arasında şöyle bir konuşma meydana geçmişti. Sultan: “*Ben akrabalık bağını kesmem, nesebi zayi etmem, amca, baba yerindedir.*” Nizâmülmülk ise: “*Mülk âkimdir. O sana vücudundan içinde bir çöp bulunan göz ile bakıyor. Senin mülkünden duyduğu eziyetle muzdarip bir kalp ile konuşuyor. Eğer o savaşı kazanmış olsaydı sana merhamet etmezdi.*” dedi. Nizâmülmülk’ün sözleri üzerine sultan, “*Yeryüzünde sağ elini sol eli kesen ve babası yerindeki amcasını öldüren kimse kadar hüsrana uğrayan var mıdır?*” dedi.⁷⁵

Savaştan sonra Melikşah’ın ordusundaki Kavurd Bey taraftarı askerler, Nizâmülmülk’ün yanına gidip ondan “*kazandıkları bu büyük zafer karşılığında, maaşlarının arttırılması*” talebinde bulundular. Eğer talepleri yerine getirilmezse Kavurd Bey’i tahta çıkaracaklarını ima eder şekilde konuşmuşlardı. Nizâmülmülk de durumu hemen sultana bildireceğini söyleyip askerleri yatıştırmıştı. Nizâmülmülk hemen sultan

⁷⁴ Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 122; Hüseyinî, *Ahbâr*, 39; İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zaman*, 144.

⁷⁵ Hüseyinî, *Ahbâr*, 40; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 80.

ile görüşüp durumu anlatmıştı. Nitekim, ordunun içindeki askerlerin Kavurd Bey lehine bağrımları ve “*onu tahta çıkaracaklarını*” söylemeleri Melikşah’ın ordu ve devlet hakimiyeti için tehlike arz etmekteydi. Nizâmülmülk bu durum üzerine Melikşah’ı ikna edip amcasını öldürmeyi kabul ettirmiş olmalıdır. Zaten Melikşah, Hemedan’a geldikten sonra amcasının öldürülmesini emretmiştir.⁷⁶

Sultan Melikşah bu iş için Sa’düddeve Gevherâyîn’i görevlendirmişti. Sa’düddeve Gevherâyîn Şaban 465/Mayıs 1073 yılında bir gözü kör olan bir Ermeni cellat ile Kavurd Bey’in çadırına girdiler. Kavurd Bey’in namaz kıldığını ve dua ettiğini gördüler. Namazının bitmesini bekledikten sonra onu boğmak için harekete geçtiler. Kavurd Bey yaptıklarından pişman olduğunu tövbe ettiğini kendisini bağışlaması için yalvarıp iyilik yapmasını istedi. “*Bundan sonra hükümdarlık ve taht için uğraşmayacağım. Sultan’a muhalefet etmeyeceğim. Bütün mallarım, şehirlerim, kalelerim ve kullarım sultanın olsun. Ben bir mescidin köşesinde ölene kadar Allah’a (c.c.) ibadetle meşgul olayım.*” dedi. Ancak Kavurd Bey için bu da bir çözüm olmadı. Sonra cellat bir saat boyunca uğraştı, boğmak için güç yetiremedi. En sonunda Kavurd Bey daha fazla dayanamadı ve cellat fırsatını bulduğu anda kirişi boynuna geçirip onu boğdu. Kavurd Bey’in naaşını bir başka muhalif hanedan üyesi İbrahim b. Yınal’ın (ö. 461/1060) yanına gömdüler. Yay kirişi ile hanedan üyelerinin öldürülme geleneği Orta Asya’da kurulan Türk devletlerinden beri olan bir uygulamadır. Hanedan üyelerinin kanları kutsal görülmüştür. Bu yüzden hanedan üyelerinin kanları akıtılmadan boğdurulup öldürülürlerdi.⁷⁷

Sultanın istedikleri olduktan sonra sıra Kavurd Bey’in çocuklarının durumuna gelmişti. Önce en büyük ve en değerli çocuğu Sultanşah İshak (ö. 477/1085) gözüne mil çekilmek üzere Melikşah’ın önüne getirildi. O sırada diğer üç kardeşi de ağlıyor feryat ediyorlardı. Sultanşah küçük kardeşlerini bağrına basıp şöyle söyledi: “*Bu Allah’ın (c.c.) kazasıdır, ağlayıp sızlamayı bırakın, kazaya uymak gerek, ölüm her kişiye gelir, sonunda kişi hak ettiğini bulur.*” Sonra Sultanşah ve diğer çocukların gözlerine mil çekildi. Melikşah da o sırada orada bulunmakta ve çocukların gözlerine mil çekilmelerine

⁷⁶ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 80.

⁷⁷ Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 123; Hüseyini, *Ahbâr*, 40; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 80-81; İbnü’l-Cevzi, *Mir’âtü’z-Zaman*, 18: 145; Ebü’l-Ferec, *Ebü’l-Ferec Tarihi*, 1: 326; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 22. Baskı (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 197.

bakmaktaydı. Çocuklardan iki tanesi acıya dayanamadı ve öldü. Aralarından diğer ikisi Sultanşah ve Kirmanşah (ö. ?) gözlerine mil çekilmesine rağmen ölmediler. Bütün bu yapılan faaliyetler Nizâmülmülk'ün gözetiminde ve aldığı tedbirlerle olmuştu. Nizâmülmülk, bu konuda Melikşah'ı tahrik edip “*Görüş budur, böyle yapın.*” demişti.⁷⁸

Kavurd Bey'in öldürülmesi ve çocuklarının gözlerine mil çekilmesi haberi orduya ulaşınca Selçuklu askerleri bu durumdan Melikşah ve Nizâmülmülk'ü sorumlu tuttular ve üzerlerine hücum ettiler. İkisine de saygı ve hürmeti bırakıp yüzlerine karşı lanet okudular. Sultan Melikşah'a olan itaatlerini bıraktılar ve isyan ettiler. “*Alparslan'ın vasiyeti bu değildi. Belki Fars ve Kirman'ı Kavurd'a vermiş, onu da kayırmış idi. Kavurd Bey'in ihanet ettiğini düşünelim, ya bu oğlancıklar ne yaptı? Allah (c.c.) o oğlancıklara yaptığınızı size de versin.*” dediler. Sultan Melikşah'ın yanından ayrılıp ülkedeki şehirleri yağmalamaya başladılar ve çeşitli zararlar verdiler. Melikşah askerlerin kendisine zarar vermesinden çekindi. Sonra Nizâmülmülk, Melikşah'a “*Hükümdarlıkta bozukluk ve ülkede karışıklık meydana geldi. Bozuklukların ortadan kaldırılması için doğru yol ne ise ona gidelim.*” dedi. Melikşah da Nizâmülmülk'e, “*Bu işlerin tedbiri senin olsun. Bu bozuklukların ortadan kaldırılması için ne yaparsan yap ben sana muhalefet ve inat etmem.*” diyerek bu sözlerinin üzerine yemin etti ve Nizâmülmülk'e çeşitli hediyeler verdi. Ayrıca ona “*atabey*”⁷⁹ yani babanın yerini tutan emir unvanını verdi. Nizâmülmülk de bunun üzerine askerlere ve diğer emirlere durumlarına göre mal verdi. Hepsinin kalplerine ferahlık getirdi ve onları sakinleştirdi. Vezir Nizâmülmülk, askerlere böyle mal dağıttınca askerler Sultan Melikşah'tan haya ettiler ve içtenlikle ona itaat ettiler. Bu olaylardan sonra Melikşah'ın gücü, kuvveti fazlaştı. Nizâmülmülk de halk tarafından çok saygı duyulan biri oldu.⁸⁰

---

⁷⁸ Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 123; İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman*, 18: 145; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 81.

⁷⁹ Selçuklu topraklarının herhangi bir yerini yönetmekle görevlendirilen yaşları küçük olan şehzadelerin yanında bulunup onların terbiyesi ve eğitimiyle ilgilenen, şehzade adına bölgeyi yöneten kişiye atabey denir. Selçuklular zamanında unvan olarak ortaya çıkan atabeylik kurumu zamanla bir devlet memuriyeti şekline dönüşmüştür. Merkezî otorite güçlü olduğu zamanlarda atabeyler bağımsızlık hareketlerine girişmemişler, ancak otoritenin zayıflamasıyla devlete karşı gelmeye başlamışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Coşkun Alptekin, “Atabeg”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/38-40.

⁸⁰ Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 124; İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman*, 18: 146; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 81; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 198.

2.3. Melikşah'ın İktidarını Sağlamaştırması ve Halife'den Onay Alması

Sultan Melikşah, saltanatının ilk yıllarında amcasının isyanı ile meşgul olmuştu. Genç ve tecrübesiz olmasına rağmen yanında tecrübeli bir vezir olan Nizâmülmülk vardı. Vezirin olaylara ani müdahalesi ve önemli tedbirler alması ile hanedan içinde çıkan taht mücadelesini Melikşah kazanmış ve Selçuklu ordusunun itaatini tekrardan sağlamıştır. Bu olaylar nihayete erdikten sonra Melikşah, devlet adamları ile birlikte ordusunu da yanına alıp Isfahan'a geldi. Genç Sultan, tahta geçtikten sonra bir yıl boyunca tahtını kaybetmemek için mücadele etmiş ve yorulmuştu. Dinlenmek ve yorgunluğunu üzerinden atmak için Ramazan 465/Mayıs 1073 yılını Isfahan'da geçirdi. Isfahan'da bulunduğu süre zarfında fakirlere ve salih kimselere çokça mal bağışlayıp ihsanda bulundu. Bundan da önemlisi hapisteki mahkumlar için genel bir af ilan etti. Onları serbest bırakıp gönüllerini hoş etti.⁸¹

Sultan Melikşah Isfahan'dan sonra başkent Rey'e geldi. Tahta yeni çıkmasını ve amcası ile olan durumu fırsat bilen Gazneliler sınırlarda tacize başladılar. Bunu duyan Melikşah, kardeşi Ayaz'ı Gazneliler'in üzerine gönderdi. Ayaz, Gazneliler ile savaştı ve onları mağlup edip çok sayıda askeri esir aldı. Ayaz savaş bittikten sonra Belh'e geldi ve orada üç gün kaldıktan sonra öldü. Melikşah'a bu iki haber birlikte gelmişti. Nizâmülmülk bu durum üzerine genç sultana "*Kardeşinin ölümü için kara elbiseler giyip üzüntünü göster*" dedi. Melikşah bu sözler üzerine üzüntülü bir tavır içinde oldu. Ardından bu matem durumundan çıkıp kardeşi Tekiş'e hilat giydirdi. Ayaz'ın hâkimiyeti altında bulunan bölgelerin yönetimini Tekiş'e verdi.⁸²

Babası Sultan Alparslan ölmeden önce vasiyetinde Kavurd Bey ile birlikte Ayaz için de bir tehlike olduğunu belirtmiş herhangi bir isyan durumunda mirasının onunla mücadele edilmesi için kullanılmasını istemişti. Fakat Alparslan'ın beklentilerinin tam zıttı olmuştu. Ayaz'dan Selçuklu tahtı için bir girişim olmamıştı. Böylelikle Selçuklu topraklarında görünürde tahtı için tehdit ve rakip kalmamıştı. Melikşah, hanedan içerisinde Selçuklu tahtı için tek otorite olmuştu. Ancak bu maddi otoritesinin manevi bir otorite yani Abbâsî halifesi tarafından da tasdik edilmesi gerekiyordu. Bunun için

⁸¹ Hüseyinî, *Ahbâr*, 40; Koca, "Melikşâh'ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı", 29-30; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 125.

⁸² Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 125.

Melikşah, komutanlarından Sa‘düddevle Gevherâyîn’i Bağdat’a gönderdi. Sa‘düddevle Safer 466/Ekim 1073 yılında Bağdat’a geldi ve Abbasî Halifesi Kâim bi-Emrillâh (ö. 467/1075) tarafından bir kabul töreni düzenlendi. Kâim bi-Emrillâh, Sultan Melikşah için olumlu bir tavır içindeydi. Çünkü Melikşah iktidar mücadelesinden başarı ile çıkmıştı. Tören sırasında Kâim bi-Emrillâh, Melikşah’a verilmek üzere saltanatının onaylandığına dair olan menşuru (yetki belgesi) Sa‘düddevle Gevherâyîn’e verdi. Ayrıca da Kâim bi-Emrillâh, Sultan Melikşah’a, “*Mu’izzü’d-dîn*” (Dinin ışığı), *Celâlü’d-dîn* (Dinin ulusu) unvanlarını verdi. Sa‘düddevle Gevherâyîn de menşuru kısa süre içinde Melikşah’a ulaştırdı. Bu aldığı onay Melikşah’ı çok sevindirip mutlu etmişti. Çünkü manevi yani dinî otorite tarafından tasdik edilmek, iktidarın sağlam bir hukukî zemine dayanmasını sağlamış oluyordu.⁸³

2.4. Tekiş Bey’in İsyanları

Şihabuddevle Tekiş Bey (ö. 487/1094), Sultan Melikşah’a 474/1081 ve 477/1085 yıllarında iki defa isyan etme girişiminde bulunmuştur. Tekiş Bey, Alparslan’ın yedi erkek evladından birisiydi. Diğer kardeşleri “*Melikşah, Ayaz, Tutuş, Arslan Argun ve Böri Bars*” isimlerini taşıyordu. Tekiş, Belh ve Toharistan bölgelerini yönetmekteydi. Sultan Melikşah, Horasan bölgesine gittiği vakitler, Tekiş de sultanın yanına gider itaat gösterir ve hediyeler alarak geri gelirdi.⁸⁴

Sultan Melikşah Şaban 473/Ocak 1081’de Rey’e gidip askerleri teftiş etti. Teftiş ettiği askerlerden hal ve hareketlerinden hoşnut olmadığı yedi bin kişiyi başka bir rivayete göre Türk kıyafetinde yedi bin Ermenî’yi ordudan çıkardı. Sultan Melikşah bu emrini verdiği zaman, Vezir Nizâmülmülk “*Bu askerlerin askerlikten başka mesleği yoktur. Eğer bu askerleri ordudan çıkaracak olursak içlerinden bazıları çıkıp işte sultan budur demelerine engel olamayız. Bu sebepten ileride isyan ederlerse onlarla ilgilenmek zorunda kalırız ve onlara ödediğimiz paradan kat be kat fazlasını onları yeniden itaat altına almak için uğraşırız.*” dedi. Sultan, Nizâmülmülk’ün sözlerini dinlemedi askerleri ordudan çıkardı ancak o askerler isyan ettiği zaman yaptığına pişman olmuştu. Bu askerler Tekiş’in yanına gittiler. Tekiş de kendisine katılan askerler ile birlikte bir miktar

⁸³ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, 8: 247; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 81; Koca, “Melikşâh’ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı”, 30.

⁸⁴ Hüseyini, *Ahbâr*, 43; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 114; Ali Öngül, “Tekiş b. Alp Arslan”, *Tarih Dergisi*, 36 (04 Temmuz 2011): 325.

güç kazandı. İşte bu askerlerin ordudan çıkarılma olayı Selçuklu İmparatorluğu'nun başına geçme emelleri bulunan Tekiş'in isyan etmesine sebebiyet verdi. Tekiş de hızlıca harekete geçip Mervürüz⁸⁵, Mervüşşâhicân⁸⁶ ve Tirmiz⁸⁷ gibi şehirleri ele geçirdi. Bu şehirleri ele geçirmesine rağmen durmak istemeyen Tekiş, Horasan bölgesine yer alan Nîşâbur şehrini ele geçirip o bölgeyi hakimiyeti altına almak için harekete geçti. Tekiş'in isyan ettiği yönünde haberler gelmeye başlayınca Melikşah da hızlıca ordusunu toplayıp Tekiş'ten önce Nîşâbur'a varmak için harekete geçti. Melikşah, Nîşâbur'a Tekiş'ten erken gidince bu durumu haber alan Tekiş, Tirmiz şehrine kapandı. Melikşah da kardeşini bu şehirde kuşatma altına aldı. Tekiş, daha fazla dayanamayacağını anladığı zaman elindeki esirleri salıverdikten sonra af talebinde bulundu. Sonra da Melikşah ile Tekiş bir araya gelip görüştüler ve Melikşah'ın kardeşini affetmesiyle de Tirmiz şehrinden ayrıldılar.⁸⁸

Tekiş ilk isyan girişiminde pek başarılı olamamıştı. Ama her tahta geçmeye hevesli hanedan üyesi gibi bu isyanı bir defa ile kalmamıştı. Aradan dört sene geçtikten sonra 477/1085 yılında bir kez daha isyan etmeye kalkıştı. Sultan Melikşah o sırada Musul taraflarındaydı. Sultan'ın başkentten uzakta olduğunu haber alan Tekiş, yanındaki askerlerin de teşvik etmesiyle bu durumu fırsata çevirmeye çalıştı. Sultan'a olan itaatinden vazgeçirip ülkede huzursuzluk çıkarmak isteyen adamları Tekiş'i isyan etmesi için tahrik etti. Tekiş de adamlarına uydu ve isyan etmeye karar verdi. Harekete geçtikten sonra ilk hedefi Mervürüz ve Mervüşşâhicân şehirlerini ele geçirmek oldu. Bu şehirleri ele geçirmek ile kalmayan Tekiş ve adamları, şehri tahrip edip yağmalamıştı. Mervüşşâhicân halkına kendini iyi gösterip hile yaparak şehre hâkim oldu ve adamları Ulu Camii'nde içki içip kâfirlerin bile yapmaktan utanacağı işler yaptılar.⁸⁹

İlerlemeye devam eden Tekiş'in bir sonraki hedefi Serahs'ı almaktı. Ancak Serahs, Melikşah'ın vekili ve şehirdeki askerlerin de komutanı olan Mesud b. Yâhız'ın

⁸⁵ Merv'in güneyinde yer alan şu anda mevcut olmayan şehir. Özgüdenli, "Merv", 29/221.

⁸⁶ Orta Çağ coğrafyacıları daha güneyde yer alan Mervürüz'dan ayırt etmek için böyle bir isimlendirme yapmışlardır. Orta Çağ'ın önde gelen siyasi, kültürel ve ekonomik anlamda en önemli şehirlerinden biridir. Bkz. Özgüdenli, "Merv", 29/221.

⁸⁷ Özbekistan'da tarihî bir şehir. Abdullah Muhammedcanov, "Tirmiz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/200.

⁸⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 8: 276; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 114; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 139; Hüseyini, *Ahbâr*, 43-44; İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman*, 18: 182.

⁸⁹ İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman*, 18: 202-203; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 114-115; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 143-144; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 8: 292.

(ö. ?) elindeydi. Mesud b. Yâhız kalenin surlarını güçlendirmiş ve Tekiş'in üzerine doğru gelmekte olduğunu haber alınca hemen savunmaya çekilmişti. Geçmişte Tekiş ile savaşmış olan Mesud b. Yâhız onu iki defa yenilgiye uğratmıştı. Bu sebepten Tekiş'in ona karşı hıncı vardı. Tekiş ve adamları kaleyi muhasara etmeye başladılar. Serahs bu muhasara karşısında daha fazla dayanamayıp düşmek üzereydi. Muhasara şiddetlendiği sırada Nizâmülmülk'ün adamlarından bazıları, onun yazısını taklit ederek Mesud b. Yâhız'a mektup yazmaya karar verdiler. Nizâmülmülk'ün ağzından yazılan mektupta şunlar yer alıyordu: *“Bu mektubu şu gün Rey'den yazıyorum. Yarın sana yardım etmek için geliyoruz. Kaleyi savunmaya devam et. Düşmana falanca bir gün baskın yapacağız.”* Adamlar sonrasında güvenilir bir casus bulup bol miktar da altın vererek Tekiş'in bulunduğu tarafa doğru gitmesini söylediler. Casus yakalandıktan sonra Tekiş'in yanına götürüldü. İşkence edip biraz hırpalandıktan sonra mektubu sakladığı yerden çıkarıp Tekiş'e teslim etti. Ayrıca kendisinin de Sultan Melikşah'ın yanından geldiğini ve askerler ile birlikte yolda olduklarını söyledi. Tekiş de bu sözleri duyup mektubu okuduktan sonra ordunun ihtiyacı kadar olan ağırlığı yanına alıp gerisini düşmana kalmaması amacıyla yaktı.⁹⁰

Tekiş, Serahs üzerindeki muhasarayı kaldırıp geri çekildi ve Merv kentine vardı. Merv'i ele geçirmek istediye de halkı direndi ve savaşmaya başladı. Bunun üzerine Tekiş, Merv'den de vazgeçip Venec kalesine çekilmek zorunda kaldı. Sultan ve adamları Tekiş'in peşinden gitmek için hareket etmeye başladı. Emir Bozan (ö. 486/1094), Emir Porsuk (ö. 491/1099) komutasındaki askerler ile Mesud b. Yâhız'ın askerleri bir araya gelerek Tekiş'i ele geçirmek için Venec kalesine doğru ilerlemeye başladılar. Bu sefer saldırı sırası Mesud b. Yâhız'da, savunma sırası ise Tekiş'te idi. Uzun süren muhasara sonucunda Tekiş'in askerleri daha fazla dayanamadı ve yiyecek azlığından dolayı güçsüzleşmeye başladılar. Askerler, Tekiş'e *“Ya Sultan ile barış ya da biz gider Sultan'a itaat eder, seni de ele veririz ve kendimize faydalı olan iş ne ise onu görürüz.”* dediler. Tekiş de askerlerinin kendisine isyan etme ihtimalini görünce daha fazla direnemedi ve sığınmış olduğu kaleden indi. Cemaziyelahir 478/Ekim 1085 tarihinde gözlerine mil

⁹⁰ İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman*, 18: 203; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 115; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 144; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 8: 293.

çekilerek Dâmegân'da bulunan Fîruz-kûh adlı kaleye gönderildi. Ölene kadar kaledeki zindanda tutuklu olarak kaldı.⁹¹

Sultan Melikşah hakkında şöyle bir örnek olay anlatılır: Kardeşi Tekiş'in üzerine sefere çıkmadan Ali b. Musa'nın (ö. 213/819) türbesini ziyarete giden Melikşah, türbeden çıktıktan sonra Vezir Nizâmülmülk'e "*Nasıl dua ettin?*" diye bir soru yöneltir. O da "*Allah'tan (c.c.) seni muzaffer kılmayı için dua ettim.*" diyerek cevap verdi. Sultan ise "*Bana gelince, ben o şekilde dua etmedim. Allahım hangimiz devlet için faydalı hangimiz Müslümanlar için daha faydalı olacak ise onu muzaffer kılmam.*" diye dua ettim dedi.⁹²

Sultan Melikşah bir isyan girişimini daha bastırmıştı. Tahta geçtiği ilk yıl amcası Kavurd Bey'in isyanı ile sonrasında ise kardeşi Tekiş'in iki ayrı tarihte isyan etmesi sebebiyle isyanları bastırmakla meşgul olmuştu. Şimdi ise hanedan içindeki tehlikelerden daha çok kendisini ve devleti zaafa uğratacak Bâtınîler ile uğraşmak zorunda kalacaktı.

2.5. Bâtınîler

Bâtınîler başlığı altında öncelikle Bâtınîliğin ne olduğunu, kimlere Bâtınî denildiğini, ilk ortaya çıkışını ve mezhepleşme süreci yer alacaktır. Bunlara ek olarak Hasan Sabbâh devrinde Bâtınî Mezhebi'nin hangi süreçlerden geçip Selçuklu devletine tehdit olmaya başladığı ve Selçukluların da Bâtınîlik için aldığı askerî, dinî önlemlerden bahsedilecektir.

2.5.1. Bâtınîlik Nedir ve Kimlere Bâtınî Denir?

Bâtınîyye kelimesi Arapça bir terim olarak "*batn*" veya "*butûn*" yani "*gizli olmak; bir şeyin iç yüzünü bilmek*" köklerinden türemiştir. Bâtın kelimesine sıfat yapmak üzere nispet ekinin eklenmesiyle oluşan bir sözcüktür. İstılâhi olarak ise "*her zâhirin bir bätını ve her âyet ve hadîsin bir te'vilinin olduğunu, bunların gerçek anlamlarını ise sadece Tanrının belirlediği, onunla ilişki kurabilen mâsum bir imamın bilebileceği temel görüşünü savunan gruplar*" şeklinde tarifi yapılabilir.⁹³

⁹¹ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 115; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 145-147; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 8: 293.

⁹² Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 115.

⁹³ Avni İlhan, "Bâtınîyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/190.

Bâtînîyye denilince İslâm düşünce tarihinde, âyet ve hadîsleri zâhir (açık)-bâtın (gizli) şeklinde ayırmış ve te'viller yani dinî kaynaklarda yer alan bir ifadedeki asıl anlamının açıklamasını yapmaları akla gelir. Bâtînîyye, İslâm Dini'nde yer alan temel kaideleri “*zarûrât-i dîniyye*”yi tüm Müslümanların yorumlamasından farklı olarak kendi söylemleriyle din anlayışlarını inkâr derecesine götüren itikadî fırkaların müşterek adıdır. Ayrıca gizli olarak teşkilatlanıp çeşitli topluluklar vasıtasıyla merkezî otoriteye karşı yapılan isyan hareketlerinde bulunan siyasî gruplara da bu isim verilmiştir. Bâtînîler, İran, Irak, Şam ve Horasan gibi coğrafyalarda birçok İslâm şehrinde farklı isimlerle ve farklı vakitlerde ortaya çıkmıştır.⁹⁴

Bâtînîler, tarih boyunca tek bir isimle anılmamışlardır. Her ismin farklı bir sebebi ve anlamı vardır. Bu isimler şunlardır: İmâmet'in altıncı imam Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765) vefat ettikten sonra büyük oğlu İsmâil'e (ö. 138/755-56) geçtiğini savunanlara nispetle “*İsmâiliyye*”, âlemin düzeninin yedi yıldızdan ibaret olduğu ve imâmet anlayışlarında yedili devir sistemi takip edip imâmetin yedinci imâmında son bulunduğu anlayışına sahip olanlara nispetle “*Seb'iyye*”, akılların tasarrufunu, re'yin iptalini savunan ve gerçek bilginin ancak masum bir imâmın tâlimi yani öğretmesiyle bilinebileceğini savunanlardan dolayı “*Ta'lîmiyye*”, dinin kesin emirlerini ve kurallarını kabul etmeden her türlü şeyi kendilerine mübah gören kimselerden dolayı “*İbâhiyye*”, milattan sonra 5. yüzyılda Mazdek tarafından İran'da ortaya çıkmış hava, su ve ateşin ortak şekilde kullanıldığı gibi paranın ve kadının da ortak kullanılacağını söyleyen düalist özellik gösterdiğinden “*Mezdekiyye*”, İslâm inanç esaslarına aykırı kurallar kabul ettikleri için “*Zenâdika*”, İslâm'ın kabul ettiği âlemin meydana gelmesi ve ölümden sonraki yaşamı kabul etmediklerinden “*Melâhide*”, Hamdân Karmat veya Kırmıt (ö. 293/906) adındaki şahsa nispet edilerek “*Karamita/Karmatiyye*”, Bâbek el-Hürremî'ye (ö. 223/838) nispetle “*Hürremiyye*”, Bâbek el-Hürremî zamanında kıyafetlerini kırmızıya boyayıp giydikleri için veya kendi görüşlerini kabul etmeyip karşı çıkan herkese hamîr (eşek) dedikleri için “*Muhammira*”, Hasan Sabbâh'ın (ö. 518/1124) görüşleri etrafında birleşenlerden dolayı “*Sabbâhiyye*”, Hasan Sabbâh'ın kurduğu ve onun istediği kişileri öldüren bir fedaî teşkilatına nispetle “*Fidaviyye*”, fedaîlere öldürme emrini veren teşkilat

⁹⁴ Muhammed bin Abdülkerim eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 172; İlhan, “Bâtîniyye”, 5/190.

reislerinin haşhaştan elde edilen bir uyuşturucu madde içirip sarhoş ettikleri için de “*Haşîşiyye*” gibi isim ve lakaplarla anılmışlardır.⁹⁵

2.5.2. Bâtınîliğin Ortaya Çıkışı ve Mezhepleşme Süreci

Bâtınîliğin ortaya çıkış zamanını irdelemek ve hangi sebeplerden ötürü ortaya çıktığını anlamak için Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed’in (s.a.v.) vefat ettiği 11/632 yılına kadar gitmek gerekir. Hz. Muhammed (s.a.v.) vefat ettikten sonra Müslümanlar arasındaki ilk büyük ihtilaf kendisinden sonra devletin başına kimin geçeceği yani hilâfet konusunda meydana gelmişti. Hilâfet kelimesi sözlükte “*birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak, birinin ardından gitmek, yerini doldurmak, vekâlet veya temsil etmek*” gibi çeşitli anlamlara gelmektedir. Terim anlamı ise Hz. Muhammed’den (s.a.v.) sonra İslâm devletlerindeki başkanlık kurumunu ifade etmektedir. Halife kelimesi de (çoğul hâli *hulefâ, halâif*) “*bir kimsenin yerine geçen, onu temsil eden kimse*” anlamına gelir.⁹⁶

Müslüman devletlerde hilâfet kelimesinin kullanılmasının anlamı, devlet başkanlığını yapan halifenin Hz. Muhammed’in (s.a.v.) peygamberlik görevi hariç onun dünya işlerindeki yetkisini temsil etmesi, şeriatın kurallarını uygulamak, devlet işleyişini hâkimiyet altına alıp düzene sokmak ve Allah’ın (c.c.) yeryüzündeki egemenliğini temsil etmesi gibi şekillerde de açıklanmaktadır. Bu sebepten dolayı devlet başkanı için “*halîfetü resûlillah*” da denilir.⁹⁷

Hiz. Muhammed’in (s.a.v.) vefat etmesinin ardından henüz naaşî defnedilmeden Ensâr’dan⁹⁸ bazı kimseler, Sakîfetü Benî Sâide⁹⁹ mevkinde Hazrecîlerin reisi Sa’d b. Ubâde’ye (ö. 14/635) biat etmek için bir araya geldiler. Ensâr’ın bu girişiminin haberini

⁹⁵ Neşet Çağatay - İbrahim Âgah Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1976), 74-86; eş-Şehristani, *el-Milel*, 174; İmam Gazzâlî, *Fedâihu'l-Bâtuniyye = Bâtınîliğin İç Yüzü*, çev. Avni İlhan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 31-38; İmam Gazzâlî, *Kitâb-ı Kavâsimu'l-Bâtuniyye el-Kanûnü'l-Küllî fi't-Te'vil = Bâtınîlerin Belini Kıran Deliller ve Te'vilin Temel İlkeleri*, çev. Ahmed Ateş - Şerafeddin Yaltkaya (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2017), 17-21; İlhan, “Bâtuniyye”, 5/191.

⁹⁶ Taberî, *Tarihü't-Taberi*, 4/206; Casim Avcı, “Hilâfet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/539.

⁹⁷ Ebû Abdullah Muhammed b Sa’d b. Menî’ ez-Zühri İbn Sa’d, *et-Tabakâtü'l-kübra*. (Beyrut: Dâru Sadır), 3: 138.

⁹⁸ Hz. Muhammed’e (s.a.v.) ve Mekke’den Medine’ye hicret eden muhacirlere yardım eden Medineli Müslümanlar.

⁹⁹ Medineli Hazrec kabilesinden Sâideoğullarına ait bir gölgelik.

alan Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) yanında Hz. Ömer (ö. 23/644) ve Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh (ö. 18/639) ile birlikte Sakîfetü Benî Sâide'ye doğru gittiler. Hz. Ebû Bekir onlara: “*Bu ne oluyor?*” diye sorunca, Ensâr: “*Bizden bir emir, sizden de bir emir olsun*” şeklinde cevap verdi. Hz. Ebû Bekir “*Emirler bizden vezirler de sizdendir*” dedikten sonra Hz. Ömer'in önerisiyle Hz. Ebû Bekir'e biat gerçekleşti.¹⁰⁰

Halifelik seçimi ve hilâfet kurumunun oluşması sürecinde meydana gelen olaylarda Sünnîler ve Şîîler farklı görüşlere sahiptir. Sünnîler halifeye Hz. Muhammed'den (s.a.v.) sonra devletin devamlılığını ve siyasî otoriteyi sürdüren bir halef olarak bakmıştır. Halifenin dinî görevleri sadece devlet işleri ile sınırlanmış ve halife herhangi bir dinî konuda görüş bildirme veya karar verme konusunda diğer sahâbîlerden daha yetkili değildir. Sahâbîlere karşı da herhangi bir üstünlüğü de bulunmamaktaydı. Halifenin genel anlamda görevi devletin idarî işlerini yürütmek, devletin başında bulunması sebebiyle dini kuralları uygulayıp yerine getirmektir. Bu sayılan özellikler ilerleyen yıllardan itibaren sadece halifeler için değil, kurulan diğer Müslüman devletlerin başkanlarının da sorumlulukları arasında yer almıştır. Şîîler ise halifelik olayına imâmet boyutunu da eklemişlerdir. Halifenin siyasî otoritesinin haricinde dinî otoritesinin de Hz. Muhammed (s.a.v.) kadar değilse de yine de devam ettiğini söylemişlerdir. Halifenin yani imâmın seçilmesinin insanların seçimine bırakılmayacak kadar önemli bir mesele olduğunu ve bu konuların nass ile düzenlenmesi gerektiğini söylemişlerdir. Bunu dinin inanç esasları arasında görmüşlerdir. Şîîler ise bu konuda hilafetin (imâmetin) Hz. Ali ve onun soyunun hakkı olduğunu iddia etmişlerdir.¹⁰¹

İslâm tarihinde Müslüman toplumlar başlarındaki idarecilere halife unvanı haricinde farklı farklı unvanlar kullanmıştır. Örneğin “*İmam*” veya “*Emîri'l-Müminin*” gibi. Ancak İslâm tarihi boyunca Müslümanlar arasında yaygın olarak kullanılan ve en yüksek otorite olarak anlaşılıp kabul edilen unvan “*halife*” kelimesi olmuştur.¹⁰²

Hz. Ebû Bekir vefat etmeden önce kendisinden sonraki halifenin Hz. Ömer olması yönünde vasiyette bulundu ve vasiyetnâmesini de Hz. Osman'ı (ö. 35/656) çağırıp

¹⁰⁰ Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, ed. Ömer Abdüsselam Tedmürî (Beyrut-Lübnan: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 1997), 2/187.

¹⁰¹ Mustafa Öz-Avni İlhan, “İmâmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 201-203.

¹⁰² Mehmet Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş: (başlangıçtan IX. asra kadar)*. (Konya: Öykü Kitabevi, 2005), 3.

yazdırdı. Hz. Ömer de kendisinden sonra gelecek olan halifeyi bizzat seçmemiş bu görevi altı kişiden oluşan bir şûra kuruluna bırakmıştır. Yapılan seçim sonucunda şûra oyçokluğuyla Hz. Osman'ı halife seçmiş. Hz. Osman sonrasında Müslümanlardan biat almıştı. Ancak Hz. Osman, döneminde ilk altı yıldan sonra halk arasında hoşnutsuzluğun artması, iç problemlerin gittikçe çoğalması ve Hz. Osman'a karşı oluşan görüş ayrılıklarının oluşmasına rağmen görevde kalmayı sürdürmek istemesi ve sonucunda isyancılar tarafından 35/656 yılında şehit edilmesi Müslümanlar arasındaki ihtilafları derinleştirmiştir.¹⁰³

Hz. Ali, 35/656 yılı içinde halife seçildi ve biat gerçekleştirildi. Hz. Osman'ın isyancılar tarafından şehit edilmesinin ardından muhacir ve ensâr kalabalık şekilde Hz. Ali'nin yanına gelerek devletin başına bir yöneticinin geçmesi gerektiği söylediler. Hz. Ali, gelen kalabalık gruba bu işe müdahale edemeyeceğini, siz gelenler kimi halifelik için uygun görür ve seçerse ben bu durumu kabul ederim dedi. Onlar da halifelik için kendisinden başka ehil kimse bulunmadığını ve Hz. Muhammed'e (s.a.v.) olan yakınlığından dolayı başka kimsenin layık olmadığını söylemişlerdir.¹⁰⁴

36/656-57 tarihinde ise Muâviye b. Ebû Süfyân (ö. 60/680) Hz. Osman'ın isyancılar tarafından öldürülmesinde duruma ilgisiz kalıp isyancıların kimliğini araştırmayıp kendi ordusunda bulundurduğu için Hz. Ali'ye biat etmediğini yazdığı mektubu mühürletip göndermişti. Bu olayın ardından bir müddet geçtikten sonra Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656), Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656), Hz. Âişe (ö. 58/678) ve Mekke'deki halk Hz. Ali'ye karşı muhalif bir grup meydana getirmişlerdi. Hz. Ali halifelik görevine başlar başlamaz iki büyük muhalefetle karşılaşmıştı. İlk olarak 36/656 yılında Cemel Vak'ası olarak bilinen Hz. Ali ve Hz. Aişe'nin arasında savaş meydana gelmiş, bu savaş Hz. Ali'nin galibiyetiyle sonuçlanmıştı. Ancak savaşı kazanmasına rağmen bu olayla birlikte Müslümanlar arasındaki ihtilaflar daha da artmıştır.¹⁰⁵

Hz. Ali, Cemel savaşını çözüme kavuşturduktan sonra diğer muhalif grubun başında yer alan Muâviye b. Ebû Süfyân ile 37/657 yılında Sıffin savaşında karşı karşıya gelmişti. Savaşın galibi olmamış ve Muâviye'nin danışmanı Amr b. Âs (ö. 43/664) Kur'ân sayfalarının mızraklara takılıp savaşın durdurulup iki tarafı temsil edecek iki

¹⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 2/526; Avcı, "Hilâfet", 17/542.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 2/554-556.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 2/565.

hakemin hilâfet meselesini Kur'an'ın hükmüne göre verilmesi şeklinde tavsiye vermişti ve Muâviye de bu fikri uygulamaya koymuştu. Ancak Hz. Ali'nin ordusunda yer alan bazı askerler “*lâ hükme illâ lillâh*” sözü ile hilâfet meselesi gibi önemli bir konunun iki hakeme bırakılması konusunda muhalefet etti. Bu muhalefet eden grup İslâm tarihinde Hâricîlik adıyla ortaya çıkan bir mezhebe dönüşmüştür. Hakemler bir araya gelip hilâfet meselesini çözüme kavuşturmak istedi. Ancak Muâviye'nin hakem olarak seçtiği Amr b. Âs hileye başvurup Hz. Ali'nin hakemi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi (ö. 42/662-63) kandırmıştı. Alınan ortak karara göre Hz. Ali'nin ve Muâviye'nin halife olmaması ve halife seçiminin şûra heyeti kurulup başka birinin seçilmesi şeklinde olması kararlaştırıldı. Ancak kararı ilk olarak Ebû Mûsâ el-Eş'arî açıklamıştı; Amr b. Âs ise ortak alınan kararın tersine hile yapıp Muâviye'nin halife olduğunu ilan etmişti. Ebû Mûsâ el-Eş'arî, kandırıldığını söylemesine rağmen bu fayda vermedi. Sonuç olarak durum çözülmek bir yana daha da karmaşık bir hâl almıştır.¹⁰⁶

39/660 yılında hac vazifesini yerine getirmek isteyen bir grup Hâricî Mekke'ye gelmişti. Hac emirliği için Hz. Ali ve Muâviye arasında anlaşmazlık meydana geldiği için Mekke'ye gelen hacılar hac emirliği için Şeybe b. Osman'ı (ö. 59/679) seçti ve hac görevlerini yerine getirdiler. Hac görevlerini bitirmelerine rağmen Hâricîler, Mekke'de kalmış, aralarında Hz. Ali ve Muâviye'ye ithafen “*cahiliye zamanında bile kutsal olan, İslam'ın gelmesiyle şâni ve şerefi daha da yükselen Kâbe-i Muazzama'nın hürmetini bozuyorlar. Nefislerini adanmış olanlardan birileri bu iki adamı öldürürse dünyada fitne ve fesadın kalkacağı gibi Kâbe-i Muazzama'nın da hürmeti de yükselecek, halk bu çekişmelerin son bulmasından dolayı rahata erer ve halifelik için başka birini tâyin edip ona intihab ederler*” dediler. Aralarından üç kişi ortaya atıldı. Abdurrahman b. Mülcem (ö. 40/661) “*ben Ali'nin hakkından gelirim*” dedi. Bir başka şahıs ise Muâviye'yi öldüreceğini yine o konuşmada bulunanlardan biri ise Amr b. Âs'ın da onlardan aşağı kalır yanı olmadığını söyleyip onu da kendisinin öldüreceğini söyledi. Aralarında bu kararı alan üç şahıs recep ayı içinde umre vazifesini yapıp o yıl ramazan ayının on yedinci günü cinayetleri işlemek üzere anlaştılar ve hançerlerini zehirleyip gidecekleri yere doğru yola çıktılar.¹⁰⁷

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 2/641; İsmail Yiğit, “Sıffin Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/107-108.

¹⁰⁷ Çağatay - Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 31.

Abdurrahman b. Mülcem, Kûfe'ye geldi. Bir gün sabah namazı vakti Kûfe'de bulunan büyük camiye gitti. Abdurrahman b. Mülcem, Hz. Ali'yi sabah namazını kıldırırken hançer darbeleriyle ağır şekilde yaraladı. Hz. Ali bu ağır hançer yaralarının sonucunda vefat etti. Hz. Ali vefat ettiği sırada tarihler 17 Ramazan 40/24 Ocak 661'i gösteriyordu. Kûfe halkı, halifelik makamı için Hz. Ali'nin büyük oğlu Hz. Hasan'a (ö. 49/669) biat ettiler. Hz. Hasan altı ay kadar halife olarak kaldıktan sonra Muâviye ile anlaşma yapıp halifelikten çekilmişti. Anlaşmadan sonra Hz. Hasan, ailesi ile birlikte Kûfe'den ayrılıp Medine'ye doğru yola çıktı.¹⁰⁸

Hz. Hasan, hilafeti Muâviye'ye bırakıp biat ederken kardeşi Hz. Hüseyin (ö. 61/680) sulh anlaşması olmasına rağmen biat etmemişti. Muâviye ise vefat etmeden önce oğlu Yezîd (ö. 64/683) için halktan biat istemişti. Bu durum üzerine Kûfeliler halifelik için Hz. Hüseyin'e biat etmişti. Hz. Hüseyin Kûfe'ye doğru gelirken yola çıkmıştı bu sırada Yezîd Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in üzerine ordu göndermişti. Gelen ordu 61/680 yılında muharrem ayının onuncu günü olan aşûre günü Hz. Hüseyin ve yanındaki taraftarların tamamını öldürmüştü.¹⁰⁹

Şiîlere göre ilk üç imâm olarak kabul edilen Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin vefat ettikten sonra sırasıyla Zeynel Abidin (ö. 94/713), Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733) ve Ca'fer es-Sâdık imamet görevine gelmiştir. Şîa mezhebi Ca'fer es-Sâdık zamanında farklı kollara ayrılmıştı. Bâtınîlerin ve İsmâîlîlerin başlangıcı da bu tarihlere denk gelmekteydi. Ca'fer es-Sâdık'ın dört tane oğlu vardı. Bunlardan ilki en büyük oğlu İsmâîl'in (ö. 138/756), annesi soy olarak Hz. Fâtıma'ya (ö. 11/632) dayanmakta idi. İkinci oğlu Mûsâ el-Kâzım (ö. 183/799), üçüncü oğlu Muhammed Dibac (ö.?), dördüncüsü de Abdullah'tır.¹¹⁰

Ca'fer es-Sâdık hayatta iken en büyük oğlu İsmâîl'i kendinden sonra imam olarak tayin etti. Ancak daha sonra şaraba düşkün olan İsmâîl yerine Mûsâ el-Kâzım'ı kendisinden sonra halef tayin etti. Şîa mezhebi Ca'fer es-Sâdık'a kadar fikir ayrılığına düşmemişti ancak bu olaylardan sonra iki gruba ayrılacaklardı. İlki Ca'fer es-Sâdık'tan

¹⁰⁸ Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, ed. Ömer Abdüsselam Tedmürî (Beyrut-Lübnan: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 1997), 3/5-7; Çağatay - Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 32; Abdülbaki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik* (İstanbul: Der Yayınları, 1987), 80.

¹⁰⁹ Ebu Halef Kummi - Nevbahtî, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak Fıraku's-Şia = Şiî Fırkalar*, çev. Hasan Onat vd. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 107-108; Gölpınarlı, *İslam Mezhepleri*, 81-82.

¹¹⁰ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, 525.

sonra devam eden “on iki imam” fırkasına tabi olanlar diğeri ise İsmâîlîyye şeklinde olacaktı.¹¹¹

İsmâîlîyye mezhebi bu şekilde oluşmuş ancak onlar da kendi arasında kollara ayrılmıştır. Bir kısım İsmailî altıncı imam Ca’fer es-Sâdık’tan sonra İsmâîl’i yedinci imam olarak kabul ettiler. Diğer kısım Ca’fer es-Sâdık’ın oğlu İsmâîl vefat ettikten sonra torunu Muhammed b. İsmâîl’i (ö. 179/795) yeni imam olarak vasiyet ettiğini kabul ettiler. Ancak bu iki kısım haricinde son görüştekiler iki görüşe daha ayrıldılar onlar da şu şekildeydi: Muhammed b. İsmâîl’in ölmediğini iddia edip onun gizlendiğine ve bir gün yeryüzüne geri dönüp yeni bir şeriat getireceğine inananlar ilk görüşü oluşturmaktaydı. Diğer ve Batınîlerin görüşünü temsil eden görüş ise Muhammed b. İsmâîl’in öldüğünü kabul eden ancak yeryüzünde onun soyundan gelen gizli veyahut açık imamlar yoluyla imametini devam ettiğini savunanlar şeklindeydi.¹¹²

İşte başlangıcından itibaren hilâfet ve imâmet meselesi bu şekildeydi. Fâtîmîler haricinde Hasan Sabbâh ile birlikte yeni bir Bâtınî (İsmâîlî) devleti kurulacaktı.

2.5.3. Hasan Sabbâh Devri Bâtınîler

Hasan Sabbâh ve Bâtınîler hiç şüphesiz Büyük Selçuklu İmparatorluğu’na ve İslâm’A büyük zararlar vermişlerdir. Sultan Melikşah zamanında başlayan askerî mücadele uzun yıllar devam etmiş ve Bâtınîlerin bir süre sonra güçlenmesiyle Büyük Selçuklu İmparatorluğu’na ciddi zararlar vermeye başlamıştı. Bâtınîler ile olan mücadele hem fikrî hem de askerî alanda zaman zaman sekteye uğrasa da uzun yıllar devam etmişti. Hasan Sabbâh’ın Bâtınîlik anlayışına geçmeden önce onun tarihî şahsiyeti ve mezhebini yaymadaki metotları üzerinde durmak gerekmektedir. Bilahere Sabbâh’ın devlet güçleriyle giriştiği askerî mücadeleler üzerinde durulacaktır.

¹¹¹ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 526; Gölpınarlı, *İslam Mezhepleri*, 430; Kummi-Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, 195-196.

¹¹² Muhammed Ebu Zehra, *Tarihü'l-Mezahibi'l-İslamiyye = İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, çev. Abdülkadir Şener (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1978), 32; Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak = Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 50; Çağatay - Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 77.

2.5.3.1. Hasan Sabbâh'ın Bâtınî Mezhebine Girişi

Hasan Sabbâh'ın asıl adı “*el-Hasan b. Alî b. Muhammed b. Ca'fer b. el-Hüseyn b. Muhammed b. es-Sabbâh el-Himyerî er-Râzî*” şeklindedir. 438/1046 veyahut 445/1054 yıllarında İran'ın On İki İmamcılık (İmâmiye-i İsnâ'aşer'iyye) mezhebinin en güçlü olduğu merkezlerden Kum şehrinde dünyaya geldiği rivayet edilmektedir.¹¹³ Çoğu tarihî kaynakta bu şekilde rivayet edilirken Cüveynî *Târîh-i Cihângüşâ* adlı eserinde aslen Himyerî kabilesine mensup olduğu ve babasının da önce Yemen'den Kûfe'ye, Kûfe'den sonra Kum'a, oradan da Rey'e geldiğini ve Hasan Sabbâh'ın da Rey'de doğduğunu rivayet etmiştir.¹¹⁴ Ancak tarihçilerin geneline göre Kum'da doğduğu kabul edilmektedir.

On İki İmamcılık mezhebine tabii, mezhebin önde gelen isimlerinden biri ve âlim kişiliği ile de tanınmakta olan babası Ali b. Muhammed (ö. ?), oğlu Hasan'ın dinî eğitimi ile de yakından alâkadar olmuştu. Hasan Sabbâh da babasının mezhebine tabii olarak eğitim almıştı. Daha küçük yaşlarda iken ilme olan kabiliyeti görülen Hasan Sabbâh din âlimi olmak istemekteydi. Bunun için yedi yaşlarında iken Fâtîmî Devleti'nin dâîlerinin¹¹⁵ 9.yy'dan beri çokça faaliyette bulunduğu Rey şehrine gitti. Hasan Sabbâh buraya gitmesiyle birlikte dâîlerin etkisine girmesi uzun sürmedi. Hasan Sabbâh Bâtınî (İsmaili) mezhebine girişini şöyle anlatmaktaydı: “*Ben atalarımın tabii olduğu On İki İmamcılık (İmâmiye-i İsnâ'aşer'iyye) mezhebindenim. Rey'de bulunduğum sıralarda Bâtınîlerin dâîlerinden Emire Zerrab adlı kişi ile mezhepler hakkında tartışma yapardık. Zerrab daima benim mezhebimin görüşlerini çürütüp küçük düşürürdü. O zamanlar benim dinî inancım yeterince güçlü değildi. Zerrab'a karşı koyup mezhebimi savunmama rağmen onun sözleri kalbimde ve aklımda yer etmekteydi. Derken kötü ve tehlikeli bir hastalığa tutuldum. Kendi kendime Zerrab'ın mezhebinin benim mezhebime göre daha doğru olduğunu söylemekteydim. Fakat bu fikirlerimi aşırı taassubum nedeniyle açıkça ortaya koyamadım.*” Emire Zerrab adlı dâînin fikirlerinden etkilenen Hasan Sabbâh on

¹¹³ Abdülkerim Özeydın, “Hasan Sabbâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/347; Farhad Daftary, “Hasan Sabbâh”, *Encyclopaedia Iranica* (Londra: Columbia Üniversitesi, 2003), 12/34.

¹¹⁴ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 546.

¹¹⁵ İslâm dininde ortaya çıkan bazı mezhep veya firkaların tabii oldukları fikir ve görüşleri yayma ile yetkilendirilmiş kimselere verilen unvan. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa Öz, “Dâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/420-421.

yedi yaşına kadar tabii olduğu On İki İmamcılık mezhebinden ayrılıp Bâtînî mezhebine girmişti.¹¹⁶

Hasan Sabbâh bir sonraki aşama olarak Fâtımî imamına biat edecekti. Bu biata vasıta olan kişi ise o sıralarda İran ve Irak topraklarında Bâtînî davetinin baş dâîsi Abdülmelik b. Attâş (ö. 487/1094) olacaktı. 464/1072 senesinde mezhebe yeni giren kimselerle tanışmak üzere gelen Abdülmelik b. Attâş, Hasan Sabbâh ile tanışmış ve onun yetenekli biri olduğunu kavramıştı. O, Hasan Sabbâh'a bazı görevler vermiş ve ayrıca Mısır Kahire'ye gidip kendisini Fâtımîler'in en parlak zamanlarını yaşatan Müstansır-Billâh'a (ö. 487/1094) tanıtmasını istemişti. Otobiyografik öyküsündeki bilgilere göre 468/1076 yılında Rey'den Isfahan'a doğru yola çıkmış, buradan çeşitli vasıtalarla Suriye taraflarına ulaşmış, ardından Filistin bölgesine gelip deniz yoluyla Kahire'ye gitmişti. Tarihler 18 Safer 471/30 Ağustos 1078'i gösterdiğinde Kahire'ye ulaşan Hasan Sabbâh, Fâtımîler'in önde gelen isimleri tarafından karşılanmıştı. Mısır'da 3 yıl kadar kalmıştı ancak Fâtımî tahtına veliaht seçimi konusunda ordu komutanı ve Vezir Bedr el-Cemâlî (ö. 487/1094) ile sıkıntılar yaşamıştı. Bazı rivayetlerde Bedr el-Cemâlî'nin Hasan Sabbâh'ı önce hapse atıp sonra ülkeden sürdüğü veya Hasan Sabbâh'ın hapisten kaçtığı iddia edilir.¹¹⁷

Hasan Sabbah, 29 Zilhicce 473/10 Haziran 1081'de bir gemiye binip kaçmış ve ardından Isfahan'a ulaşmıştı. Isfahan'a ulaştıktan sonra neredeyse 9 yıllık süre zarfında İran'ı karış karış gezip Bâtînî mezhebinin propagandasını yapmıştı. Propagandasını yaparken kurnaz şekilde davranıp kendisini çok dindar ve zâhid biri şeklinde göstermekteydi. Ona inanan kişileri etkilemek için akla hayale gelmeyecek derecede hilelere başvuruyordu. 480/1087 yılında Selçukluların kontrolünden uzak bir bölge olan Deylem taraflarına doğru yönelip davetlerini burada yoğunlaştırdı. Nizâmülmülk, Hasan Sabbâh'ın bu faaliyetlerini dikkatle takip ediyordu. Rey'de bulunan Selçuklu birliklerine emir vererek yakalanmasını söyledi. Ancak Hasan Sabbâh kaçmayı başarıp Kazvin taraflarına doğru gitti.¹¹⁸

¹¹⁶ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 547.

¹¹⁷ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 547-548; Lewis, *Haşîşiler*, 76-77; Çağatay - Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 85.

¹¹⁸ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 549; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 140; Özaydn, "Hasan Sabbâh", 16/347-348; Daftary, "Hasan Sabbâh", 12/34.

2.5.3.2. Hasan Sabbâh'ın Alamut Kalesi'ni Ele Geçirmesi ve Faaliyetleri

Hasan Sabbâh “*beldetü'l-ikbâl*” dediği Alamut Kalesi'ne¹¹⁹ gidip orayı kendisi için savunma karargâhı olarak belirlemişti. Bu yere “*Âluh*” ve “*Âmût*” kelimelerinin ebced isminin karşılığı olarak denk gelen ve kendileri için uğurlu olarak saydıkları tarihte (6 Recep 483/4 Eylül 1090) gizli şekilde götürülmüştü. Hasan Sabbâh bir süre Alamut Kalesi'nde gizlenerek yaşadı ve kendi kimliği yerine “*Dehhuda*” adını kullandı. O sıralarda Sultan Melikşah adına kaleyi yöneten kişi Alevî-yî Mehdî (ö. ?) adlı bir kişiydi. Alevî, Hasan Sabbâh'ın gerçek kimliğini öğrendiğinde Alamut'tan ayrılma kararı aldı. Hasan Sabbâh, Alevî'ye kaleden ayrılmadan önce bir mektup vermiş, mektubu Damgan şehrinin yöneticisi Mustavfi'ye (ö. ?) iletmesini söylemişti. Mektubun içinde ise Mustavfi'den Alevî'ye Alamut Kalesi'nin bedeli olarak 3 bin dinar altın vermesini istediği yazıyordu. Mustavfi, gizli bir şekilde Bâtınî mezhebine girmiş biriydi. Alevî mektupla birlikte kaleden ayrılmış ve yola koyulmuştu. Ancak kendi kendine şöyle diyordu: “*Mustavfi büyük bir emir, sadece Hasan Sabbâh'ın mektubuna bakıp mı bana para ödeyecek?*” Damgan'a varan Alevî, orada maddî olarak zor duruma düşüp yoksulluk çekince aklına son çare olarak mektup geldi ve mektupla beraber umutsuz bir şekilde Mustavfi'nin yanına vardı. Mustavfi mektubu okuyup öptü ve Alevî'ye mektupta yazan miktarı 3 bin dinar altını ödedi.¹²⁰

İşte bu şekilde Hasan Sabbâh önce gizli şekilde girdiği kaleyi yöneticisini para karşılığında kovarak savaşmadan ve kan dökmeden 483/1090 yılında ele geçirmiş bulunmaktaydı. Hasan Sabbâh, 1090 yılından ölümüne yani 1124 tarihine kadar olan süreçte bir defa dahi kalenin dışına çıkmamış hatta evinden bile bir iki defa hariç dışarıya çıkmamıştır.¹²¹ Hasan Sabbâh, Alamut kalesini ele geçirip hâkimiyet sağladıktan sonra etrafındaki birçok yere dâîler yolladı. İlk faaliyet olarak, inanç yönünden zayıf insanları kendi mezhebine katmak ve Alamut Kalesi'ne yakın kaleleri hâkimiyeti altına almak istiyordu. İnsanları etkilemek için türlü hile ve kurnazlıklara başvuruyordu. Kendisini

¹¹⁹ Alamut İran'da yer alan Elburz dağının üst taraflarında ve Kazvin'in 35 kilometre kuzeydoğusunda yüksek etraftan izole edilmiş şekilde bulunan müstahkem bir kale. Eski Fars diline göre Alamut kelimesi “*kartal yuvası*” veya “*kartal eğitimi*” (*ta'limü'l-ukâb*) anlamlarına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Abdülkerim Özeydin, “Alamut”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/336-337; Bernard Hourcade, “Alamut”, *Encyclopaedia Iranica* (Londra: Columbia Üniversitesi, 1985), 1/797-801.

¹²⁰ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 549-550.

¹²¹ Lewis, *Haşîşiler*, 81.

“*Masum bir İmam*” olarak gösteriyordu ve ilâhi bir kişi olduğunu iddia ediyordu. Alamut Kalesi’nde güzel şekilde süslenen sahte bir Cennet bahçesi oluşturmuştu. Mezhebine girmek isteyen genç insanları önce bazı maddeler vererek sarhoş hale getirirdi. Sonrasında bu yarı sarhoş gençler sahte cennete götürülüp burasının aslında gerçek bir cennet olduğu anlatılırdı. Sarhoşluğun etkisinin geçmeye ve uyanmaya başladıkları sırada bu sahte cennetten çıkarılırlardı. Eğer gerçekten Hasan Sabbâh’ın dediklerini yaparlarsa ve ona sadakat gösterirlerse bu sahte cennet onlara vaat ediliyordu. Bu yapılan propaganda ile beyinleri yıkanıp kendilerinden istenen her şeyi yapmaları için kandırılan gençler Bâtınîlik mezhebine ve Masum İmam olduğunu söyleyen Hasan Sabbâh’a inanırlardı.¹²²

Alamut kalesinde eğitilip yetiştirilen genç dâîler farklı bölgelere gidip oradaki insanları mezheplerine davet ediyorlardı. Hasan Sabbâh’ın mezhebini yaymak için hedeflediği bölgeler özellikle merkezî idare tarafından uzakta yer alan ve kontrol edilmesi güç yerlerdi. Bu durumu avantaja çeviren dâîler halkı kolaylıkla kandırıp Bâtınîliğe kazandırıyorlardı. Mezhebini güçlendirip hâkimiyet alanını artırmak üzere korkusuz ve yetenekli dâîlerin de gayretleriyle Alamut yakınlarındaki kaleler ve komutanlar etki altına alınıp bu kimseler mezheplerine katıldı. Önemli bir davet merkezi olan Rudbar adındaki kale de dâîlerin katkılarıyla bu yolla Bâtınîliğe kazandırılmıştı.¹²³

Hasan Sabbâh, Alamut Kalesi’ne yakın yerleri hâkimiyeti altına almak için büyük bir gayret ve emek harcadı. Yaptığı propaganda faaliyetlerinin başarılı olduğu yerleri zahmetsizce ele geçirdi. Ancak yaptığı hile ve tuzaklara düşmeyen kimseleri acımasızca katlediordu. Ayrıca tecavüz, yağma ve savaş yoluyla zor kullanıp insanları kendi mezhebine kattı. Sadece yakınındaki bölgeleri hâkimiyeti altına almayı, uygun bulunduğu yerlere bir kale yaptırdı. Bir başka işgal örneği İran-Afganistan ülkelerinin sınırlarında yer alan Kûhistan’ın ele geçirilmesiydi. Kûhistan bölgesi farklı dinî inanca sahip insanların İslâm dinine sonradan girdiği veya zoraki kabul ettiği bir yerdi. Bu özellikteki insanların çoğu İslâm dinini tam anlamıyla kabullenememiş ve eski dinlerine özlem duymaktaydılar. Bu gibi ortamlar Bâtınîler için eşi bulunmaz bir fırsat oluyordu. Hızlı bir

¹²² Çağatay - Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 86; Ahmet Ocak, “Bir Terör Örgütü Olarak ‘Bâtınîlik’ ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri”, *Dini Araştırmalar* 7/20 (01 Haziran 2004), 172.

¹²³ Lewis, *Haşîşiler*, 81; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti 1040-1092* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002), 220.

biçimde kendi mezheplerinin görüşlerini bu insanlara kabullendirip İslâm dininden uzaklaştırıyorlardı. 482/1091 yılında Hasan Sabbâh, Alamut kalesini ele geçirirken büyük katkılarda bulunan Hüseyin Kâinî (ö. ?) adlı yetenekli baş dâîsini Kûhistan bölgesine gönderdi. Hüseyin Kâinî aynı zamanda Kûhistanlı biri olduğu için kısa sürede bölge halkını etkilemeyi başarmış ve taraftar kazanmıştı. Ayrıca bölgedeki Selçuklu hâkimiyetine ve komutanına halktan tepkiler vardı. Komutan halktan birinin kızını istemiş ve halkın tepkisi daha da artmış kriz gittikçe tırmanmaya başlamıştı. Selçuklulardan hoşnutsuz olan halk bu olay ile birlikte isyan etmiş ve toplu bir ayaklanma çıkmıştı. Bâtınîler de bu isyana katılmış bu bölgedeki birçok önemli şehirde yönetimi ele geçirmişti. Bu gelişmelerin sonucunda Bâtınîler, merkezî Selçuklu otoritesine resmen başkaldırmış ve sosyal düzeni bozmaya başlamışlardı. Bu yönüyle durum gittikçe tehlikeli bir hal almıştı. Bunun üzerine Selçuklular hemen aksiyon göstermişlerdi. Sultan Melikşah, komutanlarını Hasan Sabbâh'ın üzerine göndermek için harekete geçecekti.¹²⁴

2.5.3.3. Sultan Melikşah'ın Bâtınîlere Yönelik Askerî Faaliyetleri

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Sultan Melikşah'ı en çok uğraştıran meselelerin başında Bâtınîler ve Hasan Sabbâh meselesi gelmektedir. Bâtınîler ilk faaliyet olarak Sâve'de¹²⁵ bir müezzini katletmişlerdi. O zamanlarda Bâtınî Mezhebine mensup on sekiz kişi bir araya gelmiş ve Bayram namazını kılmışlardı. Onların durumunu yakından takip eden şahne¹²⁶ önce bu on sekiz kişiyi yakalayıp hapse atmıştı sonrasında ise yakaladığı kişiler hakkında bilgi toplamış ve ardından da serbest bırakmıştı. Bir araya gelen bu kişiler Bâtınîler adına ilk toplantıyı Selçuklu topraklarında yapmıştı. Daha sonrasında ise Isfahan'da müezzinlik yapan Sâveli birini Bâtınîler kendi mezheplerine davette bulunmuşlardı. Ancak müezzin bu teklifi kabul etmemişti. Müezzinin kendilerini ihbar etmesinden korkan Bâtınîler onu öldürdüler. İbnü'l-Esîr'e göre Bâtınîler'in ilk öldürdüğü kişi budur. Nizâmülmülk bu olayı haber alır almaz soruşturma başlattı. Şüphelilerin yakalanmasını emretti ve soruşturma sonucunda bu olaydan Tahir adındaki marangoz suçlu bulunup öldürüldü. İbret-i âlem olması için bu şahıs sokaklarda ayaklarından tutulu bir şekilde gezdirildi. Bâtınîlerden öldürülen ilk kişinin bir marangoz

¹²⁴ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 553; Lewis, *Haşîşiler*, 82-83; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 220-221.

¹²⁵ Günümüzde İran'ın merkez eyaletlerinden birinde yer alan şehir.

¹²⁶ Selçuklular da bir şehrin askerî yönetiminden sorumlu olan valisi.

olduğu bilinmektedir. Bâtınîler ilerleyen zamanlarda Nizâmülmülk'ü öldürünce: “O, marangozu öldürdü, biz de onu öldürdük.” demişlerdi.¹²⁷

Sultan Melikşah, Bâtınîler faaliyetlerini artırıp insanlara zarar vermeye başlayınca Hasan Sabbâh'a uyarı mahiyetinde mektup yazarak elçisini göndermiş, rahat durmasını söylemiş ve kendisini itaate davet etmiştir. Hasan Sabbâh ise yanındaki dâîlerine güvenerek şu şekilde cevap verdi. Hasan Sabbâh yanı başında bulunanlara yönelerek “*bir vazîfenin yerine gelmesi için sizlerden birini mevlânıza yollamak istiyorum, bu görevi kim yerine getirmek ister*” diye sormuştu. Adamların hepsi bu görevi yapabileceklerini söylediler. Melikşah'ın elçisi bu durumu Hasan Sabbâh'ın buradakilerden birini elçi olarak seçip mektup yollayacağını sanmıştı. Fakat Hasan Sabbâh, buradaki adamlarından birini işaret edip, kendisini öldürmesini istedi. Adam bıçağı çıkartıp boğazını kesti. Başka bir adamına da kendisini kaleden aşağı atmasını istedi. Bu kişi de hemen kaleden aşağı atlayarak bedenini paramparça etti. Hasan Sabbâh emrini anında yerine getiren adamlar ölürken elçiye dönüp “*Git sultanına haber ver benim emrimde bana bu şekilde inanan yirmi bin adam var.*” diyerek güç gösterisi yaptı. Sultan Melikşah elçiden bu olayı dinleyince durumun ciddiyetini anlamış ve onun üzerine asker göndermek için hazırlıkları başlatmıştır.¹²⁸

Sultan Melikşah ve Hasan Sabbâh arasındaki mektuplaşma meselesi kaynaklarda çok kısa şekilde geçmektedir ve fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu mektuplaşma meselesinde iki önemli tarihçinin iki farklı görüşü bulunmaktadır. İlk görüş olarak Osman Turan¹²⁹ mektuplaşmanın olduğunu söylerken, diğer görüşün sahibi İbrahim Kafesoğlu¹³⁰ ise böyle bir mektuplaşmanın olmadığı bu mektupların sonradan Bâtınîler tarafından uydurulmuş olduğunu belirtir.

Sultan Melikşah, Bâtınîlerin Selçuklu devleti ve halkı için bilhassa Sünnî İslâm alemi açısından ciddi bir tehdit olmaya başlayınca emir ve komutanlarını Bâtınîlerin üzerine göndermeye başladı. Bu mücadeleye başlayan emirlerden ilki Alamut kalesinin bulunduğu bölgeden sorumlu Emir Yoruntaş¹³¹ idi. Emir Yoruntaş sürekli ve şiddetli bir şekilde Alamut kalesi ve eteklerine saldırmaya başladı. Hasan Sabbâh'ın mezhebine

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/449.

¹²⁸ Çağatay - Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 87; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, 223.

¹²⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi*, 316.

¹³⁰ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 143.

¹³¹ Beyaz taş anlamına gelmektedir.

inanıp ona bağlanmış kişileri öldürüp onların malını yağmaladı. O saldırıların sonucunda Alamut Kalesi'nde yiyecek sıkıntısı baş gösterdi. Kalenin içindekiler açlık ve sıkıntıya düştüğü sıralarda Hasan Sabbâh adamlarını savunmaya teşvik etmek için cesaret verici sözler söylüyordu. O, konuşmasında İmam Mustansır'dan haber geldiği burayı terk etmemeleri gerektiğini ve yakında zaferin geleceğini söylüyordu. Bu yalanlarla adamlarını kandırıp onların kaleyi muhafaza etme güçlerini yükseltmeye çalışıyordu. Kuşatma tam sonuç vermeye yaklaşmışken Hasan Sabbâh'ın şansı yaver gitmişti. Emir Yoruntaş'ın ani bir şekilde 484/1091 yılının son aylarında vefat etmesiyle kuşatma son bulmuş ve kalenin ele geçirilmesi için verilen bütün emekler boşa gitmişti. Bu vefat Hasan Sabbâh'ın kendi mezhebinin sağlamlığını ispat etmesi ve propagandasını yapması için bulunmaz bir fırsat olmuştu.¹³²

Sultan Melikşah, Emir Yoruntaş'ın ani ölümü sebebiyle netice vermeyen kuşatmanın ardından olaya daha ciddi bir şekilde yaklaşmaya başladı. Öncelikle Kûhistan bölgesinin dâisi Hüseyin Kâini'yi yakalamak için Emir Koltaş'ı görevlendirdi. Alamut kalesi ve Hasan Sabbâh'ın üzerine de Emir Arslantaş'ı gönderdi. Emir Arslantaş 485/1092 yılının haziran ayında Alamut kalesini kuşattı. Önceki kuşatmada olduğu gibi kalede yiyecek sıkıntısı baş gösterdi. Hayatta kalacakları kadarıyla idare edip kaleyi savunmaya çalışıyorlardı. Şiddetli saldırılar tam netice verip kale ve içindekiler teslim olacağı sırada Hasan Sabbâh'ın yardım istediği Kazvin bölgesinde bulunan dâisi Ebû Ali Erdistânî silahla donatılmış 300 adamını Alamut'a gönderdi. Eylül ayının sonlarına doğru bir gece ansızın Emir Arslantaş'ın birliklerine saldırdılar. Emir Arslantaş'ın ordusu kötü bir bozguna uğramış ve geri çekilmek zorunda kalmıştı. Emir Arslantaş, Sultan Melikşah'ın huzuruna gidip durumu anlatınca bayağı canı sıkılmıştı. Sultan bu yenilginin nedenleri üzerine kafa yormuş ve başka bir emirini Hasan Sabbâh'ın üzerine göndermeye karar vermişti.¹³³

Sultan Melikşah bu sefer Bâtınîleri kesin olarak bitirmeyi kafasına koymuştu. Bunun için yakınındaki adamlarından Emir Kızılsarığ'ın¹³⁴ emrine ordu vererek bu vazife için görevlendirmişti. Ayrıca Horasan'da bulunan askerlerin de Emir Kızılsarığ'a katılmasını emretti. Emir Kızılsarığ hızlı bir şekilde Bâtınîlere ait kaleleri ele geçirmeye

¹³² Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 552-553; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 142.

¹³³ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 553-554; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 142-143.

¹³⁴ Kaynaklarda Gızıl Sarıg veyahut Kızılsarıg olarak da geçmektedir.

ve Hasan Sabbâh'ın dâîlerini takip etmeye başladı. Tam kuvvetli kaleleri ele geçirip Bâtînîleri öldürmeye hız verdiği, Emir Koltaş'ın da Kûhistan dâîsi Hüseyin Kâini'yi köşeye sıkıştırdığı sıralarda Sultan Melikşah'ın vefat haberi gelmiş ve kazanılan başarılar yine boşa gitmişti. Bu haber üzerine kuşatmayı yarıda bırakmış ve geri çekilip merkeze gelmişlerdi. Hasan Sabbâh'ın şansı bir kez daha yaver gitmişti. Sultanın vefatından sonra ülkede meydana gelen iç karışıklıklarla daha geniş bir yayılma alanı bulmuştu. Taht kavgalarından dolayı Hasan Sabbâh ile mücadele etmeye vakit kalmamış, Bâtînîler Alamut Kalesi'ne iyice yerleşmişti ve kurdukları devlet uzun süre hayatta kalmıştı.¹³⁵

2.5.3.4. Bâtînlilik ile Dinî ve Kültürel Mücadele

Fâtîmîler Devleti Mısır'da kurdukları hâkimiyeti genişletmek için İslâm dünyasının her tarafına davetçiler yollayarak fikrî anlamda yayılmacı bir politika izliyordu. Hedefleri Abbâsî Devleti'ni ve Sünnîliği saf dışı edip İslâm dünyasının tek temsilcisi olmaktı. 4/10. asır da ve daha sonrasında İslâm dünyasının başkenti olarak kabul edilen Bağdat Şîî istilaya uğramıştı. Büveyhîler Devleti'ne¹³⁶ bağlı Arslan el-Besâsîrî¹³⁷ (ö. 451/1060) adında bir Türk komutanın Bağdat'ı ele geçirmek için çıkarttığı ayaklanmaya destek veren Fâtîmîler, ayaklanma başarıya ulaştıktan sonra Fâtîmî halifesi adına hutbe okutmuştur. Bağdat'ı sadece siyasî değil fikrî anlamda da kendilerine bağlamak için aralıksız davetçiler gönderiyorlardı. Büveyhîler, Fâtîmîler ile siyasî anlamda birlik kurmasalar bile davetçilerin Şîîliği yaymaları konusunda müsamahalı davranıyorlardı. Fâtîmîler ile iş birliği yapmaktan kaçınmışlardır. Çünkü siyasî idareyi paylaşmak istememişlerdir.¹³⁸

Fâtîmîler bu şekilde Sünnî İslâm dünyasının merkezi Bağdat'ta stratejik yönden kendi adlarına hutbe okutuyordu. Sadece bunlarla kalmayıp Kahire'de kurdukları

¹³⁵ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 554; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 143.

¹³⁶ 932-1062 yılları arasında İran ve Irak bölgesinde hüküm sürmüş Deylem asıllı hanedanlık. Ayrıntılı bilgi için bkz: Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/496.

¹³⁷ Erdoğan Merçil, "Besâsîrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/528.

¹³⁸ Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtîmîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/231; Aydın Çelik, "Fâtîmî-Selçuklu Münasebetleri", *Türkler* 4 (2002), 746; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti: İslam'ın Rönesansı.*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 86.

Ezher'de¹³⁹ yetiştirdikleri davetçiler yoluyla Şiîliği güçlendirmeye çalışıyorlardı. Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh (ö. 467/1075) hem Fâtîmî hem de Büveyhî baskısından kurtulmak için bir kurtarıcı arıyordu. Bu durum için Selçuklulardan yardım istemişti. Tuğrul Bey'e gönderdiği mektuplarla ısrarla Bağdat'a davet ediyordu. Tuğrul Bey bu ısrarları karşılıksız bırakmayarak Bağdat'ı 447/1055 tarihinde Büveyhî hâkimiyetinden kurtardı. Uzun süren Şiî baskısını kırıp Bağdat'ta tekrardan Sünnîliğin hâkim olmasını sağladı. Selçukluların Sünnî İslâm dünyası için kurtarıcı gibi ortaya çıkmasıyla Şiîlerin yayılması yavaşlamış hatta gerilemeye başlamıştı. Fâtîmîler bu durumu hazmedememiş ve Selçuklu topraklarındaki propaganda faaliyetlerine yeni bir unsur yani Bâtînlîleri de eklemiştir. Fâtîmîler ile yapılan mücadele Bâtînlîlerin de katılmasıyla Selçuklu topraklarının içine kadar taşınmış oluyordu.¹⁴⁰

Bâtînlîler, Alamut'ta kurdukları devletle Sünnî Abbâsî Devleti'ni ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu fazlasıyla uğraştırmış, iki devleti de yıkıp onların topraklarındaki hâkimiyeti zayıflatıp ele geçirmek için her türlü yolu denemişlerdi.¹⁴¹

Bâtînlîlerin temel amacı Sünnîliği ortadan kaldırmaktı ve bunun için de kendilerine karşı çıkan kim varsa suikastlarla öldürme yoluna gitmişlerdi. Bâtînlî terörü yüzünden ülkenin birçok yerinde karışıklıklar meydana geliyordu. Bu sayede Fâtîmîler, Selçuklu topraklarındaki hedeflerine ulaşıyordu. Bâtînlîler bir anlamda Fâtîmîler'in yani Şiî düşüncenin vurucu gücü oluyordu. Bu tehlikeyi fark eden Selçuklular olaya ciddiyetle yaklaşmış ve Sünnîliğin güçlendirilmesi için adımlar atmıştı. Şiî düşüncenin Selçuklu topraklarından uzaklaştırılması amacıyla silaha karşı silahla, fikre karşı fikirle mücadele edilmesi için Nizâmîye Medreseleri kurulmuş, Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Sünnî İslâm dünyası bu şekilde başarıya ulaşmıştır. Nizâmîye Medreseleri'nden yetişen âlimler sayesinde Bâtînlî fikirlere başarılı bir şekilde karşılık verilmiştir.¹⁴²

---

¹³⁹ İslâm dünyasının halen ayakta olan en eski dinî eğitim kurumu durumundaki cami ve etrafında kurulan külliye. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa İsmet Uzun, "Ezher", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/53; Saîd Abdülfettâh Âşûr, "Ezher", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/59.

¹⁴⁰ Seyyid, "Fâtîmîler", 12/231; Ahmet Ocak, "Nizâmîye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", *Türkler* 5 (2002), 722.

¹⁴¹ Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 124.

¹⁴² Çelik, "Fâtîmî-Selçuklu Münasebetleri", 752; Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak 'Bâtînilik'", 172; Ocak, "Nizâmîye Medreseleri", 722.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SULTAN MELİKŞAH'IN DEVLET ADAMLARIYLA MÜNASEBETLERİ

3.1. Vezir Nizâmülmülk ile Münasebetleri

Bu başlık altında öncelikle Nizâmülmülk ve hayatı incelenip ardından Sultan Melikşah ile münasebetleri hakkında bilgi verilecektir.

3.1.1. Nizâmülmülk ve Hayatı

Nizâmülmülk lakabıyla bilinen Selçukluların namılı veziri Hasan b. Ali'nin tam isim künyesi “*Ebû Ali Kıvâmüddîn Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî*”dir. O, Türk tarihine damga vuran şahsiyetlerden biridir. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun en ihtişamlı zamanında vezirlik yaparak meşhur olan Nizâmülmülk, 21 Zilkade 408/10 Nisan 1018 tarihinde dünyaya gelmiştir. Doğum yeri Horasan bölgesinde yer alan Tûs şehrine bağlı Râdgân köyüdür.¹⁴³

Babası Ali b. İshak, Gazneliler Devleti'nin Tûs âmili¹⁴⁴ ve Nûkân kasabasının dihkani¹⁴⁵ olarak görev yapmaktaydı. Hasan, annesini daha çok küçük yaşlarda kaybetmiş ve babası onu sütannelere götürmüştür. Bazı kaynaklarda babasının fakir olduğundan bahsedilse de bu bilgiler doğru değildir. Babasının devlet kademelerinde görevli olması sebebiyle iyi bir eğitim almıştır. Diğer iki kardeşi de önemli ilim adamları olmuşlardı. Hasan da babasının eğitimine önem vermesiyle daha küçük yaşlarda iken Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiş ve fıkıh alanında kendini geliştirmiştir. Temel eğitimini tamamladıktan sonra devrin önde gelen âlimlerinden hadîs ilmi almıştır. Bu âlimlerin isimleri şu şekildedir: “*Halep'te Ebü'l-Feth Abdullah b. İsmâil el-Halebî'den, İsfahan'da Muhammed b. Ali b. Muhammed'den, Nişâbur'da Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'den, Bağdat'ta Ebü'l-Hattâb b. Batr'dan*” hadis okudu. “*Ebû Abdullah b. Muhammed et-Tûsî,*

¹⁴³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 1997, 8: 356; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, 40; Ebu Ali Kıvâmüddin Hasan b. Ali b. İshak Nizâmülmülk, *Siyasetname*, trc. Mehmet Kanar, (İstanbul: Say Yayınları, 2020), 11; Kafesoğlu, *Selçuklular*, 307; Abdülkerim Özaydın, “Nizâmülmülk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 194.

¹⁴⁴ İslâm tarihindeki genel kullanımı vergi memuru olarak geçmektedir.

¹⁴⁵ Orta çağ İslâm devletlerinde idarî teşkilat yapısında köylerin yöneticisi veya reisi şeklinde kullanılmaktaydı. Kelime aslen Farsça kökenlidir. Dih yani köy kelimesine gân nispet ekinin eklenmesiyle meydana gelmiş ve Arapça'ya da dihkan olarak geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Faruk Sümer, “Dihkan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/289-290.

Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ el-Müzekkî, Abdülkerîm el-Kuşeyrî”den hadis rivayet etti.¹⁴⁶

Eğitim hayatı ile alakalı bazı kaynaklarda Nizâmülmülk, Hasan Sabbâh ve Ömer Hayyâm’ın (ö. 526/1132) üçlüsünün arkadaş olduğu yazmaktadır.¹⁴⁷ Ancak bu üç ismin doğum tarihleri birbirlerine pek yakın değildir. Nizâmülmülk 408/1018 yılında doğmuşken, Hasan Sabbâh 438/1046 veya 445/1053 yıllarında Ömer Hayyâm ise 430-439/1039-1048 yılları arasında doğduğu bilinmektedir. Bu üç kişinin arkadaş olup aynı hocadan ders alıp, aynı hocanın öğrencileri olması tarihler incelendiği zaman uzak bir ihtimal olduğu gözükmemektedir.¹⁴⁸

Nizâmülmülk eğitim hayatını tamamladıktan sonra babası ile beraber Gazneliler Devleti’nde idarî görevler aldı. Nizâmülmülk, ilk önce Horasan yöneticisi Ebü’l-Fazl Sûrî’nin yönetimi altında görev aldı. Selçukluların 431/1040 tarihinde Gazneliler Devleti’ni mağlup ettiği ve Selçukluların bağımsızlığını kazandığı Dandanakan Savaşı’nın ardından Tûs şehrinden Gazne’ye doğru yola çıktılar. Horasan bölgesinin tamamının Selçukluların hâkimiyeti altına girmesiyle beraber baba-oğul Belh’e dönüp Selçukluların hizmetine girdiler. Belh’te buldukları süre boyunca Alparslan’ın veziri olan Ebû Ali Ahmed b. Şâdân’ın hizmetinde çalışmaya başladıysa da onunla anlaşamayıp¹⁴⁹ Merv’e gitti. Melikşah’ın dedesi Çağrı Bey’in yanında hizmetine devam etti. Bir süre sonra da Çağrı Bey onun oğlu Alparslan’a vezirlik etmesini istedi. Onu kendisi için bir baba olarak görmesini¹⁵⁰ ve onun aldığı kararlarda muhalefet etmemesini de öğütlemişti.¹⁵¹

Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun kurucusu Tuğrul Bey’in 455/1063 yılında vefat etmesiyle Selçuklu tahtı için hâkimiyet mücadelesi başlamıştı. Nizâmülmülk bu taht mücadelesinde Alparslan’ın yanında yer almış ve Mûsâ Yabgu (ö. 456/1064) ile Kutalmış

¹⁴⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/356; İbnü’l-Adîm, *Bugyetü’l-Taleb*, 40; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 11; Kafesoğlu, *Selçuklular*, 307; Özaydın, “Nizâmülmülk”, 33/194.

¹⁴⁷ Hatta bu konu hakkında hikâye dahi yazılmış ve bu hikâye yakın zamanda Türkçe’ye çevrilmiştir. Abdülkâdir b. Muhammed, *Ömer Hayyâm ve Hasan Sabbâh ve Nizâmülmülk’ün Hikâyesi*, ed. Muhyettin İğde (Kahramanmaraş: SAMER, 2021).

¹⁴⁸ Özaydın, “Nizâmülmülk”, 33/194.

¹⁴⁹ Çoğu kaynakta Ebû Ali Ahmed b. Şâdân ile Nizâmülmülk’ün anlaşamadığı yazsa da İbnü’l-Adîm eserinde aksine Şâdân’ın Nizâmülmülk için yetenekli ve güvenilir kimse olduğunu söyleyip Selçuklu üst yönetimine tavsiye etmiştir. İbnü’l-Adîm, *Bugyetü’l-Taleb*, 40.

¹⁵⁰ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 11-12; Kafesoğlu, *Selçuklular*, 307; Özaydın, “Nizâmülmülk”, 33/194.

¹⁵¹ Nurullah Yazar, “Nizâmülmülk Etkisi: Otorite Sahibi Bir Vezir Portresi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/1 (15 Haziran 2020), 250.

(ö. 455/1063) bertaraf edilmişti. Tuğrul Bey ölmeden önce Çağrı Bey'in en küçük oğlu Alparslan'ın kardeşi Süleyman'ı (ö. ?) taht için vasiyet etmişti. Bu durumu kabul etmeyen Alparslan, kardeşi Süleyman'ı da Selçuklu tahtından indirip kendisi Selçuklu sultanlığını ilan etmişti. Selçuklu tahtını ele geçirmek için verilen mücadelelerde büyük katkı sağlayan Nizâmülmülk 455/1063 yılında vezir olarak tayin edildi. Unvan olarak Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh tarafından kendisine “*Kivâmu'd-devle ve'd-dîn Râzî Emîri'l-Mu'minîn*” şeklinde lakap verildi.¹⁵² Nizâmülmülk'ün bir başka lakabı ise büyük anlamına gelen Bezurg'dur. Bezurg lakabı genellikle Selçuklularda vezirler için bir tabir olarak kullanılmaktaydı. Nizâmülmülk, Sultan Alparslan'ın vezirliğini yapmadan önce Çağrı Bey'in veziriydi.¹⁵³

Nizâmülmülk Selçuklu veziri olmadan önce vezaret makamında Amîdülmülk lakabıyla tanınan el-Kündürî (ö. 456/1064) vardı. Amîdülmülk el-Kündürî halefi gibi kendisi de bir dihanın oğlu ve Selçuklu vezirlerinin çoğunluğu gibi İran kökenliydi.¹⁵⁴ Alparslan, Amîdülmülk'ü önce vezaret görevinde tutmak istemişse de taht mücadelesinde kardeşi Süleyman'ı desteklediği ve bu yüzden kırgın olduğu için görevinden almıştı. Amîdülmülk, Alparslan tarafından önce hapse atılmıştı. Hapse atıldıktan sonra da öldürülmesi emredilmişti. Selçuklu sarayından gelen iki cellat tarafından öldürülmeden önce Nizâmülmülk'e iletilmesi için şu sözleri “*Türkleri vezir ve divan erbabını katletmeye alıştırmakla çok kötü bir iş yaptın. Başkası için kuyu kazan biri, kendisi de o kazdığı kuyuya düşer.*” söylemişti. Amîdülmülk, Sultan Alparslan tarafından kırk küsur yaşlarında iken idam edilmişti.¹⁵⁵

Nizâmülmülk, 1063 senesinden itibaren Sultan Alparslan'ın yanında Selçuklulara hizmet etmeye başlamıştı. 1072 yılında Sultan Melikşah'ın tahta geçmesiyle 1092 yılına kadar neredeyse 30 yıla yakın bir süre boyunca Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun en ihtişamlı ve kuvvetli zamanlarında vezirlik görevi yapmıştır. Türk-İslâm siyasî tarihinin en parlak isimlerinden biri olmayı başarmıştır. Savaş meydanlarındaki cesareti ve kabiliyetleri sayesinde adından söz ettirmiştir. Ayrıca hem

¹⁵² Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 12.

¹⁵³ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, 39; Muharrem Kesik, “Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmü'l-Mülk (1018-1092)”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (09 Ekim 2018), 58.

¹⁵⁴ Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 5/8 (1968), 85.

¹⁵⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 1997, 8: 190; Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik”, 176.

Sultan Alparslan'ın hem de Sultan Melikşah'ın taht mücadelelerinde aldığı isabetli kararlarla çıkan isyanları bertaraf etmeyi başarmıştı. Örneğin, Kirman Meliki Kavurd Bey'in isyanının bastırılmasında büyük katkılarda bulunmuştur. Aldığı sert tedbirlerle sadece devletin bekasını düşünen Nizâmülmülk, kazandığı başarılar ve devlete hizmetlerine karşılık Sultan Melikşah tarafından ödüllendirilmişti. Nizâmülmülk, Kavurd Bey isyanı bastırıldıktan sonra askerlerin halk arasında yağma yaptığını ve bu durumun devlet için olumsuz sonuçlara sebep olacağını Sultan Melikşah'a bildirmişti. Melikşah uygun gördüğü tedbirleri almasını söylese de Nizâmülmülk, “*senin emrin haricinde bir şey yapmam*” şeklinde cevap verdi. Bunun üzerine Melikşah devlet işlerini ona havale ettiğini ve kendisini bir baba olarak gördüğünü söyleyip aldığı kararlara itiraz etmeyip destekleyeceğine söz verdi. Sultan Melikşah, Nizâmülmülk için “*atabey*” veya “*atabeg*” (el-emîrû'l-vâlid) unvanını vermişti.¹⁵⁶

Atabeylik müessesinin ne zaman ortaya çıktığı ve bu unvanın Nizâmülmülk'e ilk ne zaman ve kim tarafından verildiği hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bazı tarihçiler atabey unvanını ilk olarak Sultan Alparslan tarafından Malazgirt Muharebesi'nden (463/1071) sonra oğlu Melikşah'ın devlet yönetiminde ve idarî işlerde tecrübe kazanması amacıyla verildiğini söyler. Fakat yukarıda diğer çoğu kaynakta belirttiğimiz üzere Sultan Melikşah tarafından Kavurd Bey isyanı bastırıldıktan sonra verildiği söylenir. Bu müessesinin ne zaman ortaya çıktığı hakkında birçok farklı görüş bulunmaktadır. İbrahim Kafesoğlu, aslında bunun Türklerde çok önceden var olduğunu hükümdar çocuklarının devlet işlerini erkenden öğrenmesi gerektiği için bu unvanın geçmişten beri olduğunu söylemektedir.¹⁵⁷

Ata ve *bey* kelimelerinden oluşan bu kelime için bazı müsteşrikler Göktürkler tarafından yazılan Orhun abidelerinin yazıcısı “*Kültigin atası*” lakabının “*atabey*” anlamına geldiğini söyleseler de bu konu hakkında herhangi bir netlik yoktur. Selçuklularda olduğu gibi Türk-İslâm devletleri olan Karahanlılar (840-1212) veya Gazneliler Devleti'nde (963-1186) atabeylik müessesesinin mevcut olması ve Selçukluların bu devletlerden örnek alıp bu müesseseyi devam ettirdikleri yönünde net

¹⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/236; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 12; Kafesoğlu, *Selçuklular*, 308; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi.*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 3/751; Mehmet Altay Köymen, “Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk ve Tarihî Rolü”, *Türkler* 5 (2002), 266.

¹⁵⁷ Özeydin, “Nizâmülmülk”, 33/195; Alptekin, “Atabeg”, 4/38; Kafesoğlu, *Selçuklular*, 308.

bir bilgi yoktur. Nizâmülmülk'e atabeylik unvanı verildikten sonra bu unvan devlet kademesi için önemli bir memurluğa dönüşmüştü. Selçuklu sultanlarının küçük yaştaki çocuklarını devlet işlerini öğrenip tecrübe kazanması çoğunlukla önemli komutanların arasından seçilip görevlendirilmeye başlamıştı. Sadece sultanların çocukları için değil örneğin Sultan Melikşah'ın kardeşi Suriye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Melik Tâcüddevle Tutuş (ö. 487/1095) erkek çocuklarını yetiştirmesi için atabey görevlendirmişti.¹⁵⁸

Nizâmülmülk, özellikle Sultan Melikşah'ın tahtını sağlamlaştırması için amcası Kavurd Bey'i ve kardeşi Tekiş Bey'i bertaraf edip devlet otoritesini güçlendirmek için büyük katkı sağlamıştı. Sadece bu hizmetlerle kalmayıp devletin teşkilatlanmasında da çok önemli hizmetlerde bulunmuştur. Yaptıklarına örnekler verecek olursak; ilk olarak göçebe toplum düzeni üzerine kurulmuş olan devletin teşkilat yapısını “*Sâmâni, Gazneli, Buveyhî ve Abbâsî*” devletlerini örnek alıp yeniden şekillendirmişti. Bu sayede devletin askerî tarafını *seyfiyye*'yi Türklere, bürokrasi tarafını *kalemiyye*'yi İranlılara, ilmî ve hukukî *ilmiyye*'yi de İranlı veyahut Arap unsurlara dayandırmıştı. Selçukluların kurucu unsuru Türkler ile birlikte ülke sınırları içinde yaşayan yerli halk bütünleştirilip aralarında bir denge gözetilmiş ve devletin teşkilat yapısı Sünnî kurallara dayalı bir şekilde oluşturulmuştu. Bu yapı sayesinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu kurulduğu coğrafyada sağlam bir şekilde yerleşmişti.¹⁵⁹

Devlet teşkilat yapısının haricinde merkezî teşkilatlanmayı da sağlamıştı. Bazı ufak değişiklikler ile merkezî bürokrasiyi İslâm geleneklerine göre oluşturmuş ve Selçuklulardan sonra kurulan Türk-İslâm devletleri içinde örnek olup sonradan devam ettirilecek “*dîvânlar, saray teşkilatı ve şer'î mahkemeler*” kurmuştur.¹⁶⁰

Nizâmülmülk'ün meydana getirdiği bir başka yenilik iktâ¹⁶¹ sistemindedir. Askerî iktâ sistemi önceki devletlerde olmasına rağmen Nizâmülmülk bu sistemi şahsilikten çıkartmış devlet tarafından kuralları belirlenen ölçülere bağlamıştı. Ayrıca iktâ

¹⁵⁸ Alptekin, “Atabeg”, 4/38-40.

¹⁵⁹ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 12-13; Kafesoğlu, *Selçuklular*, 308-309; Özaydın, “Nizâmülmülk”, 33/195.

¹⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 23-58.

¹⁶¹ “*Kamu otoritesinin, tasarrufundaki arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkını kişilere tahsis etmesi.*” Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Demirci, “İktâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000).

sahiplerini yani muktâları merkezi devlete karşı devamlı sorumlu tutmuş halkı ezip haksızlığa uğratmasına izin vermemiş ve iktâ kurumunu devlet ve halk için daha faydalı bir hale getirmişti. Bu şekliyle Selçuklu topraklarında 466/1073 yılında ilk defa uygulanmaya başlanmış ve 480/1087 yılından sonra da ülke sınırlarının içindeki tüm topraklarda uygulanmaya devam etmiş ve yapılan ufak düzenlemelerle beraber diğer Türk-İslâm devletlerinde de aynı şekilde devam etmişti. Hem ülkenin ve halkın refah seviyesi yükselmiş hem de Selçuklu ordusu o çağın en güçlü ordusu haline gelmişti.¹⁶² Nizâmülmülk ayrıca ordunun içinde aynı etnik unsurlardan asker bulundurmamaya gayret göstermiş ve bu durumun birçok sakıncasından bahsetmişti. Bu yüzden Selçuklu ordusunun içinde her soydan asker bulundurulmaya özen gösterilmiştir.¹⁶³

Dinî yönden bakıldığında devletin içindeki mezhep farklılıklarını ortadan kaldırmak istemişti. Selefi Amîdülmülk el-Kündürî zamanında Eş'arîlik mezhebine lanet okumalar yapılmıştı. Şâfiî Mezhebine tabii olanlara yapılan takip siyasetinden dolayı dönemin ünlü âlimleri Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) memleketlerini terk etmek zorunda kalmışlardı. Nizâmülmülk bu sayede bu âlimlerin yeniden memleketlerine dönmesini sağlamıştı.¹⁶⁴ Fakat bu mezhep konusunda İbnü'l-Adîm Hanefî mezhebine mensup bir kazasker tarafından şunları duyduğunu aktarıyor: “Nizâmülmülk, Şafîî mezhebine mensup kişileri çok tutardı. Hanefî mezhebine tâbi olanları kadılıkla ilgilerinin azalması için ve bu alanda geri kalmalarını sağlamak amacıyla kadılık görevine, Şafîîleri ise fıkıhla uğraşarak fakih yetişip çoğalmalarını sağlamak için medreselere atardı”.¹⁶⁵ Nizâmülmülk'ün Şâfiî âlimlerine verdiği destek ve onları güçlendirdiği kaynaklarda bahsedilmektedir.¹⁶⁶

Nizâmülmülk örneklerini verdiğimiz gibi yaptıklarıyla devlet için büyük hizmetlerde bulunmuştu. Bunların haricinde Nizâmiye Medreselerini kurmuştu. Devletin teşkilat yapısı düzenleniyordu fakat halkın dinî konulardaki sıkıntıları devam ediyordu. Bu konulardaki sıkıntıları gören Nizâmülmülk, Sünnî mezheplerin güçlenmesi için

¹⁶² Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 59; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 13; Kafesoğlu, *Selçuklular*, 309-310; Özeydin, “Nizâmülmülk”, 33/195.

¹⁶³ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 174.

¹⁶⁴ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 13; Kafesoğlu, *Selçuklular*, 309.

¹⁶⁵ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, 54.

¹⁶⁶ Lik Arifin Mansurnoor, “Selçuklular'ın Altın Çağında Siyasi Kriz ve Müslüman Bürokratlar: Melikşah İktidarının Doğuşu”, *Türkler* 4 (2002), 736.

Nizâmiye Medreseleri'nin kurulmasını amaçlamış, Bâtınî mezhebiyle mücadeleyi sadece askerî safhada bırakmamış ayrıca dinî ve kültürel anlamda da devam ettirmişti.

3.1.2. Nizâmülmülk ve Melikşah Arasında Yaşanan Anlaşmazlıklar

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda, İslâm dünyasının ihtiyar vezir Nizâmülmülk'ün ve genç Sultan Melikşah'ın güç ve hâkimiyetleri artık son dereceye ulaşmıştı. Her yükselme ve güçlenmede olduğu gibi düşüşün de başlangıcı vardı. Düşüş sultan ile vezirin arasının bozulmasıyla başlamıştı. Nizâmülmülk'ün düşmanları sultana karşı onu kötülüyor, gözünden düşürüp aralarını bozmaya çalışıyorlardı. Nizâmülmülk vezirlik süresi boyunca sultan ile uyumlu şekilde çalışmaktaydı. Ancak Nizâmülmülk'ün yaşı ilerledikçe devlet kademesinde ondan sonra vezirlik makamına kimin geleceği hususunda büyük bir rekabet başlamıştı. Bu hususta kendisine düşmanlık edenlerin başında Sultan Melikşah'ın eşi Terken Hatun ve onun veziri Ebü'l-Ganâim Tâcümülk (ö. 486/1093) bulunuyordu. Terken Hatun taht varisliği için kendi oğlu Mahmûd'u düşünmekteydi. Ancak bu düşüncesini gerçekleştirmek için önünde büyük bir engel olarak Nizâmülmülk'ü görmekteydi.¹⁶⁷ Nizâmülmülk'ün artık iki güçlü düşmanı vardı. Bunlardan ilki Terken Hatun diğeri ise Hasan Sabbâh'tı.¹⁶⁸

Nizâmülmülk, devletin ve kendi otoritesinin bozulmaması için kimseye göz açtırmıyordu. Otoritesini ve gücünü 20 bine yakın özel askeri ve önemli devlet kademelerine getirdiği oğulları ile sürdürmekteydi. İşte tam da bu yüzden Nizâmülmülk'e devlet kademesinden tepkiler gelmekteydi. Gücünü ve kudretini korumak için önemli görevlere yakınlarını atıyor, başkalarına görev vermiyordu. Sultan, vezirine karşı her zaman anlayışlı olmuş, devlete olan katkılarından dolayı ve tahta geçmesindeki yardımları için takdir etmişti. Ona önce *atabey* unvanı vermesi ve *peder* şeklinde hitap etmesi Nizâmülmülk'e verdiği değeri ve kıymeti göstermekteydi. Fakat sultan da bir süre sonra bu güçlenmeden dolayı rahatsızlık duymaya başlamıştı. Nizâmülmülk'ün görevlendirdiği yöneticilerin pervasız hareketleri, diğer devlet adamlarına karşı gösterdikleri kibir ve hatta sultanın emirlerini bile dinlemez duruma gelmeleri Melikşah'ı bir süre sonra sinirlendirmeye başlamıştı. Aralarındaki uyum bu ve bunun gibi durumlarla

¹⁶⁷ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 14; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 213-214.

¹⁶⁸ Enver Behnan Şapolyo, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. (Ankara: Güven Matbaası, 1972), 100.

bozulmuştu. Nizâmülmülk'ten hoşnutsuz olanlar bu durumları onun aleyhine kullanmışlardı.¹⁶⁹

3.1.2.1. Tâcülmülk'ün, Nizâmülmülk'ü Sultan'a Şikâyeti

Kaynaklarda Vezir Nizâmülmülk ile Sultan Melikşah'ın arasında geçen anlaşmazlıklardan bahsedilmiştir. İkili arasındaki anlaşmazlıklardan ilki çok büyük olmasa bile Tâcülmülk'ün şikâyetiydi. Tâcülmülk, Nizâmülmülk'ün âlim insanlar için çok para harcaması sebebiyle onu sultana şikâyet etmişti. Tâcülmülk, Nizâmülmülk'ü sevmeyen, kıskanan ve onun aleyhinde çalışan kişilerin başında geliyordu. Tâcülmülk Selçuklu kumandanı Emir Savtegin'in hizmetinde çalışmaya başlamıştı. Savtegin, Tâcülmülk'ü sultanın huzurunda övmesiyle Melikşah'ın gözüne girmiş ve hizmetine alıp sarayda vazifeler vermişti. Daha sonra Terken Hatun'un veziri olmuş bunlar haricinde inşa ve tuğra divanlıklarında vazifelendirilmişti. Melikşah'ın Nizâmülmülk'ten rahatsızlık emareleri görülmeye başlamıştı. Bunu fırsat bilen Tâcülmülk yavaş yavaş sultanı etkilemeye başlamıştı. Diğer düşmanlarının aksine akıllı davranıp Nizâmülmülk'ü sadece eleştirmiyor zaman zaman da övmekten geri kalmıyordu.¹⁷⁰

Tâcülmülk, sultana “*Nizâmülmülk her yıl fakihlere, sûfilere, Kur'an okuyanlara 300 bin altın veriyor; eğer bu kadar yüksek miktardaki para orduya harcansa o orduyla İstanbul bile fethedilebilir.*” diyerek Nizâmülmülk'ün fazla para harcadığı hususunda şikâyette bulunmuştu. Sultan bu durumu öğrendikten sonra Nizâmülmülk'ü yanına çağırıp konu hakkında bilgi istemişti. Nizâmülmülk bunun üzerine “*Ey âlemin Sultanı! Sen gençsin, ben ihtiyar bir adamım; eğer beni mezada yani açık artırmaya versen üç altından fazla etmem seni de verseler yüz altından fazla etmezsin. Allah (c.c.) sana ve bana, diğer kullarına nasip olmayan bağışta bulunmuştur. Bunun karşılığında sen, Allah'ın (c.c.) dinini yüceltmeye çalışan, onun aziz kitabı Kur'an'ı taşıyanlara yılda 300 bin altın harcasan çok mudur? Sen her yıl askerlerine bu miktarın iki katını harcıyorsun, halbuki ordunun en kuvvetlisi ve en iyi nişancısının attığı ok, bir milden öteye gidemez. Bunlar ellerinde bulunan kılıçlarıyla sadece kendi yakınlarındaki düşmanları öldürebilirler. Ama ben bu harcadığım para ile öyle bir ordu donatıyorum ki, onların duaları ok gibi Arş'a (dokuzuncu gök) kadar gider Allah'a (c.c.) ulaşmak için ona hiçbir*

¹⁶⁹ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 126.

¹⁷⁰ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 128-129; Büндârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 62.

şey engel olamaz” şeklinde cevap verdi. Nizâmülmülk’ün bu sözleri üzerine sultanın gözünden yaşlar gelmeye başladı ve kendisine: “*Sen bu ordunun sayısını elinden geldiğince artır; sana istediğin kadar mal hazırdır, dünyanın serveti senindir*” dedi.¹⁷¹ Sultan ile vezir arasında bu ve bunun gibi ana meselelerde anlaşmazlık çıkarmak imkânsız gibi bir şeydi çünkü bu konular aslında Selçuklu Sultanlarına ve devletine aitti. Asıl anlaşmazlıklar Nizâmülmülk’ün gittikçe gücünü artırması ve Selçuklulara karşı aynı Osmanlı İmparatorluğu’nda (1299-1922) Fâtiş Sultan Mehmed (ö. 886/1481) zamanında Çandarlılılar gibi rakip bir aile olmaya başlamasıydı.¹⁷² Veyahut Abbâsilerde Hârûnürreşîd (ö. 193/809) zamanında gittikçe güçlenen ve devlete ortak olmaya başlayan Bermekîler ailesinin tasfiyesi de örnek olarak gösterilebilir.¹⁷³

3.1.2.2. İbn Allân’ın Öldürülmesi

Nizâmülmülk’ün takdir ve teveccühlerini kazanmış çok zengin ve Yahudi asıllı olan İbn Allân (ö. 472/1079) isminde bir adamı vardı. İbn Allân, Nizâmülmülk’ün dostluğunu kazanması sayesinde Basra bölgesinin mültezimliği¹⁷⁴ yıllık 100 bin altın karşılığında almıştı. Gittikçe bölgede gücü ve kudreti artmış olan İbn Allân’ın eşi öldükten sonra şehrin kadısı haricinde, Basra halkının neredeyse tamamı cenaze merasimine katılmışlardı. Sultan Melikşah da Recep 472/Aralık 1079’da avlanıp ferahlamak amacıyla Huzistan’a¹⁷⁵ gitmiş ve Ahvaz’da¹⁷⁶ konaklamıştı. Sultanın konakladığı yerde önemli Selçuklu kumandanlarından Bağdat şahnesi Sa’düddevele Gevherâyîn ve Fars emîri Humartekin eş-Şerabi de vardı. Bu iki isim ile Nizâmülmülk arasında düşmanlık ve nefret bulunmaktaydı. Bir defasında İbn Allân, Sa’düddevele Gevherâyîn’in takibine uğramış ve Nizâmülmülk’e sığınarak bu durumdan kurtulmuştu. Sa’düddevele Gevherâyîn ve Humartekin eş-Şerabi, sultanı İbn Allân konusunda tahrik edip öldürülmesi için önayak oldular. Sultan cenaze konusunda Basralı Müslümanlara

¹⁷¹ Hüseyinî, *Ahbâr*, 46; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 129.

¹⁷² Turan, *Selçuklular Tarihi*, 214.

¹⁷³ Hakkı Dursun Yıldız, “Bermekîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

¹⁷⁴ İltizam kelimesi lüzum kökünden türemiştir ve ıstılâhi anlamı ise “özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması” demektir. Bu görevi yapan kişiye de mültezim denir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mehmet Genç, “İltizam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000).

¹⁷⁵ İran’ın güneybatısında bir eyalet.

¹⁷⁶ Güneybatı İran’da Hûzistan eyaletinin merkezi.

yapılanları duyduktan sonra İbn Allân'ı yakalatılıp öldürülmesini emretti.¹⁷⁷ Sultan, İbn Allân öldürüldükten sonra Basra bölgesinin mültezimliğini yıllık 100 bin altın ve 100 at karşılığında Humartekin eş-Şerabi'ye bıraktı.¹⁷⁸

Nizâmülmülk, İbn Allân'ın öldürüldüğü haberini Isfahan'da bulunduğu sırada almıştı. Bu durumdan üzüntü ve rahatsızlık duyduğunu göstermek için evinin kapısını üç gün boyunca kapalı bir vaziyette tuttu. “*Kapını kapalı tutmaktan artık vazgeçersen bu, iyi olur.*” şeklinde kendisine haber gelince yeniden kapısını açtırdı. Sultan, Isfahan'a döndükten sonra Nizâmülmülk, İbn Allân için dua töreni düzenlemiş ve bu törene birçok kimse ile beraber sultanı da davet etmişti. Sultanı bu durumdan dolayı ayıplayıp kınamıştı. Ancak sultan istemeyerek de olsa Nizâmülmülk'ün gönlünü alacak bir şekilde cevap verdi.¹⁷⁹ Melikşah ve Nizâmülmülk arasında bu vb. olaylar oldukça karşılıklı kırgınlıklar da artmaya başlayacaktı.

3.1.2.3. Nizâmülmülk'ü Zehirleme Girişimi

Nizâmülmülk devletin içinde gücünü artırmaya başladıkça kendisinden rahatsızlık duyanların sayısı da aynı şekilde artıyordu. Çevresindeki kişilere zarar verilmesi veyahut sultana giden şikayetler haricinde kendisini zehirleme girişiminde dahi bulunulmuştu. Rivayetlerde şöyle anlatılır; Fars emîri Humartekin eş-Şerabi'nin kâtibi ve aynı zamanda veziri olan Amîdüddeve lakaplı İbn Behmenyâr devlet işlerindeki kabiliyetleri ile ünlenmiş biriydi. Hatta o kadar ki sultanın hizmetine alındıktan bir süre sonra Nizâmülmülk'ün yerine geçeceği dedikoduları bile çıkmıştı. İbn Behmenyâr, sultan ile buluşup ona Nizâmülmülk hakkında “*Nizâmülmülk, her yıl, hazine parasından 700 bin altın dağıtıyor, kendi yanındaki adamlarını devlet kademelerinde çok önemli yerlere yerleştiriyor ve Isfahan mültezimliğini 70 bin altından biraz fazlasına birisine veriyor ve kendi adamları da o mültezimden aldıkları paraları Nizâmülmülk'e getirip veriyorlar*”

¹⁷⁷ Bu iki kaynakta Sultan Melikşah'ın İbn Allân'ı öldürttüğünden sonra onun hazinesinden 400 bin altın aldığı yazılmaktadır. İbn Allân'ın paralarının nerede olduğuna dair yanında bulundurduğu yazılı bir evrakı vardı. Sultan Melikşah, İbn Allân'ın eşi için taziye verilmesini emredince şehrin kadısı taziye törenine katıldı. İbn Allân yakalatılıp öldürülmeden önce bu yazılı evrakı önce suya attı; sonra kâğıtta gizli işaretlerin yer aldığı anlaşıldı. Bu kâğıt sayesinde malının büyük bir kısmına da el konulmuştu. Ayrıntılı bilgi için bkz: İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman*, 18: 177; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 129.

¹⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, 177-178; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 129-130; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 126-127; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 198.

¹⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, 178; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 129; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 127; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 198.

şeklinde ithamda bulundu. Ancak Sultan, Nizâmülmülk hakkındaki bu ithamları pek önemsemedi.¹⁸⁰

İbn Behmenyâr, Nizâmülmülk'ü şikâyet etmesinin pek önemsenmemesinden sonra suikast girişiminde bulunmaya karar verdi. Nizâmülmülk'ün yanına iki sûfî ellerinde iki tane simit veyahut çörek ile geldi. Sûfîlerden biri “*Bu çörekler falanca zâhidin iftarından kalmıştır. Eğer bunlardan bir parça yersen bu sana uğur getirir.*” dedi. Nizâmülmülk bu çöreklerle elini uzattığı sırada diğer sûfî göz ve kaş hareketleriyle “*Alma, yeme.*” işareti yapınca çörekleri yemekten vazgeçti. Daha sonrasında ise bu gelenlerin İbn Behmenyâr'ın casusları olduğu tespit edildi. Sûfîler tutuklanıp öldürülmek istense de Nizâmülmülk engel oldu hatta onlara hediyeler verip ve ardından durumu sultana bildirip İbn Behmenyâr'ı şikâyet etti. Bu durum üzerine İbn Behmenyâr, sultana gelip “*Bu olay benim senden uzaklaştırılıp ödediğim paranın hiç edilmesi için hazırlanan bir girişim*” şeklinde cevap vererek olaydaki sorumluluğu üstüne almadığını söyledi. Sultan bunun üzerine İbn Behmenyâr'ın söylediklerinin doğruluğuna inandı ve bu suikast girişimi hakkında hiçbir şey duymamış gibi davrandı.¹⁸¹

3.1.2.4. Sultan'ın Nizâmülmülk'ün Oğlu Cemâlülmülk'ü Öldürtmesi

Nizâmülmülk ile sultanın arasını açan bir başka önemli mesele ise Cemâlülmülk (ö. 475/1082) lakaplı oğlu Belh valisi Mansûr'un öldürülmesiydi. Bu olay Nizâmülmülk ve ailesinin devlet üstündeki hâkimiyetinin sultanda oluşturduğu rahatsızlığı göstermesi açısından önemliydi.¹⁸² Cemâlülmülk, Nizâmülmülk'ün en büyük oğluydu. Babasına göre daha cüretkâr ve kibirliydi. Alparslan, geçmişte Cemâlülmülk'e oğluna vezir olmasını bizzat teklif etmişti. Ancak Cemâlülmülk, “*benim gibi birisi, bir sabiye vezirlik etmez*” diyerek teklifi reddetmişti. Daha sonrasında ise Belh valisi olmuştu. Cemâlülmülk'ün öldürülmesine dair rivayetler şu şekilde aktarılır: Sultanın Ca'ferek adıyla bilinen bir maskarası vardı. Sultanın dinlendiği vakitlerde türlü hokkabazlıklar yaparak onu eğlendirirdi. Aynı zamanda Nizâmülmülk'ün de taklidini yapıp aleyhinde sözler söylerdi. Bu durumu haber alan Cemâlülmülk, duyduklarına tahammül edemeyip hemen sultanın yanına gelmek için Isfahan'a doğru yola çıkmıştı. Cemâlülmülk'ü

¹⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, 183; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 130.

¹⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, 183; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 130-131.

¹⁸² Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 199.

İsfahan’da erkek kardeşleri Fahrülmülk ve Müeyyedülmülk karşıladı. Onlara Ca’ferek’e göz yummaları sebebiyle çıkıştı ve sultanın yanına gitti. Bu sırada Ca’ferek yine taklit yapıyordu. Sultanın huzurunda olmasına rağmen “*Senin gibiler nasıl olur da böyle yerlerde bulunur ve böyle bir topluluğun içinde Sultan’ın yanında bu şekilde konuşabilir?*” diyerek onu azarladı. Sultanın yanından ayrıldıktan sonra yanındaki adamlarına Ca’ferek’in derhal yakalanmasını, dilinin kopartılıp kesilmesini emretti. Ca’ferek öldürülmüştü ancak sultan önce durumu sakin karşılasa da yine de rahatsızlık duymuştu.¹⁸³

Cemâlülmülk’ün başkente gelme sebeplerinden biri de İbn Behmenyâr’ın babasının yerine vezirlik makamına geçme ihtimaliydi. İbn Behmenyâr’ı yakalatıp gözlerine mil çektirip işe yaramaz hale getirdi. Daha sonra Cemâlülmülk, Nizâmülmülk ve sultan Melikşah Nişâbur’a gitmişlerdi. Bir süre Nişâbur’da kalıp İsfahan’a dönmek istediler. Nizâmülmülk daha önceden yola çıkmıştı. Bu sırada Cemâlülmülk’ün yaptıklarına en başta tepki vermese de sultan Nişâbur’da iken onun öldürülmesine karar vermişti. Bunun için Horasan Amîd’i¹⁸⁴ Ebû Ali’yi yanına çağırıp; “*Kendi başını mı daha çok seviyorsun yoksa Cemâlülmülk’ün başını mı?*” dedi. Amîd “*kendi başım daha sevgilidir*” dedi. Bunun üzerine sultan “*Eğer Cemâlülmülk’ü öldürmezsen seni öldürürüm ve görevlerinden el çektiririm*” dedi. Amîd, Cemâlülmülk’ün kendi hizmetindeki bir köleyi çağırarak gizlice “*Sultan, Cemâlülmülk’ü öldürmek istiyor ancak onun yakalanıp açıktan öldürülmesindenize sizin gizlice öldürmeniz daha iyidir.*” diyerek onu kandırdı. Köle bu durumu gerçek sanıp fukka (şerbet) kabına zehir attı. Efendisi geceleyin kalkıp fukkayı isteyince köle zehir koyduğu kabı götürdü. Cemâlülmülk içer içmez ölümü hissetti ve vasiyet için hemşire çağırdı fakat hemşire daha gelmeden vefat etti. Sultan da verdiği emrin yerine getirildiğinin haberini aldıktan sonra Nişâbur’dan ayrılıp İsfahan’a gitmek için yola çıktı. Yolda Nizâmülmülk’e yetişip oğlunun ölümünden haberdar etmişti. Nizâmülmülk’e taziyede bulunmuş ve “*Sabırlı ol! Merak etme! Ben de senin oğlunum*” diyerek teselli etmişti.¹⁸⁵

¹⁸³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/281; Bündârî, *Zübdetü’n-Nusra*, 73-74; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 199.

¹⁸⁴ Türk-İslâm devletlerindeki bir memuriyet.

¹⁸⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/281-282; Bündârî, *Zübdetü’n-Nusra*, 74-75; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 199.

3.1.2.5. Ebu'l-Mehâsin'in Nizâmülmülk'e İhaneti

Nizâmülmülk'ün devlet yönetiminde destek aldığı iki yakın adamı bulunuyordu. Bunlardan ilki Tuğra Dîvânî'nin reisliğini yapan Kemalüddeve lakaplı Ebu Rıza diğeri onun oğlu aynı zamanda Nizâmülmülk'ün de damadı divan nâibi Seyyidür-rüesâ Ebu'l-Mehâsin idi. Sultanın da çok sevdiği Ebu'l-Mehâsin, Nizâmülmülk'ün damadı olmasına rağmen gücünü ve kudretini çekemiyor. Nizâmülmülk ve adamları hakkında ileri geri konuşup sultana devamlı şikâyetlerde bulunuyordu. Ebu'l-Mehâsin, sultana “Nizâmülmülk ve adamlarını bana teslim et ben de sana onlardan alıp bir milyon altın getireyim. Çünkü onlar hazinenin ve halkın paralarını yiyorlar. Bazı şehirlere kendilerine tahsis ediyorlar.” şeklinde şikâyetlerde bulundu. Bu şikâyetin haberini alan Nizâmülmülk, atlar, silahlar ve bütün teçhizatla birlikte tamamı Türklerden meydana gelen bir büyük tören düzenledi. Sultanı da bu büyük törene davet edip ona “Ey Sultan, ben senin parandan yani hazinenden aldığım paranın ancak onda birini, şu gördüğün askerlere harcıyorum. Onların sadece elbiseleri için her yıl 200 bin altın gerekiyor. Bu askerlerin düşmanlara karşı savaşıyor. Eğer ben bu askerler için gereken parayı vermezsem sen kendi hazinenden vermek zorunda kalacaksın. Sen karşındaki hâcîblerden birisine benim hazinenden aldığım miktarla askerleri donatmasını emret. Bu sayede ben de bu riskli ve tehlikeli görevden kurtulup rahata ermiş olacağım. Bütün bunlardan ziyâde, ben sana, babana ve dedene hizmet ettim. Yani bu devlete hizmet ederek yaşlandım. Allah'a (c.c.) yemin olsun ki senin bana karşı olan bu tutum ve davranışlarından dolayı endişeliyim. Etkisi altında kaldığın durumun sonuçlarından da tedirginlik duyuyorum.” dedi. Tören sonrasında sultana çok sayıda para, mücevher ve mal hediye etmişti. Sultan bu sözlerden çok etkilenip kendisine güvendiğine dair yemin etti.¹⁸⁶

Sultan, Ebu'l-Mehâsin'in Nizâmülmülk hakkında aslı olmayan ithamlarda bulunduğu için çok sinirlendi. Askerlerine Ebu'l-Mehâsin'in tutuklanıp Sâve kalesine gönderilmesini emretti. Kalede Ebu'l-Mehâsin'in iki gözünün bıçakla oyulup kendisine getirilmesini ve oyulan gözlerinin av köpeklerine atılmasını istedi. Ebu'l-Mehâsin'in babası Kemalüddeve, bu olayı haber alınca Nizâmülmülk'ün evine sığındı. Canını ancak sultana vereceği 300 bin altın ile kurtarmıştı. Tuğra Dîvânlığı görevinden de

¹⁸⁶ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 60; İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, 197; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 137; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 127; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 198.

uzaklaştırılmış ve bu makama Şevval 476/Mart 1084 tarihinde Nizâmülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk getirilmişti. Bu sonuçla birlikte Nizâmülmülk biraz daha güçlenmiş ve düşmanlarına karşı büyük bir zafer kazanmıştı.¹⁸⁷

3.1.2.6. Terken Hatun'un İktidar Hırsı

Nizâmülmülk ile anlaşmazlık yaşayanlardan biri de Terken Hatun'du. Terken Hatun, Nizâmülmülk sultana yakın olmasından dolayı onu kötülüyor ve görevde kalmasını istemiyordu. Aralarında yaşanan anlaşmazlıkların sebebine gelirse aslında Sultan Melikşah'tan sonra tahta kimin geçeceği konusu ile ilgiliydi. Taht için iki tane aday bulunmaktaydı. Bunlardan ilki Zübeyde Hatun'dan olan oğlu Berkyaruk (ö. 498/1104) idi. Yaş olarak büyük, sultanın gözünde değerli ve Nizâmülmülk tarafından desteklenen Berkyaruk taht için en güçlü adaydı. Diğer aday ise Terken Hatun'un oğlu Mahmut (ö. 486/1094) idi.¹⁸⁸

Terken Hatun oğlunu Selçuklu tahtına geçirmek için her türlü yola başvuruyordu. Doğal olarak veziri Tâcülmülk de Berkyaruk ve Nizâmülmülk'ün karşısında yer alıyor Mahmut'u destekliyordu. Tahta Mahmut'u geçirebilmek için Terken Hatun ve Tâcülmülk iş birliği içindeydiler. Terken Hatun'un Nizâmülmülk'e olan düşmanlığı hakkında şöyle bir rivayet aktarılır; Terken Hatun, sultana oğlu Mahmut'un veliaht ilan edilmesini istedi. Sultan da bu konuda Nizâmülmülk'e danıştı o da bu duruma karşı çıkıp "*Büyük oğlun dururken bir kadın ile bir küçük oğlanı Müslümanların üzerine Sultan ilan edersen, yarın Allah'ın (c.c.) huzurunda hangi yüz ile çıkarsın?*" dedi. Terken Hatun da bu sözlerden sonra Nizâmülmülk'e kırgınlık duydu. Ona karşı Tâcülmülk ile beraber hareket edip kuyusunu kazmaya başladı. Nizâmülmülk'ün önemli makamlara kendi adamlarını yerleştirip devlet içinde bağımsız hareket ettiğini ve halk arasında "*birer küçük hükümdar olduklarını*" sultana şikâyet edip duruyordu. Nizâmülmülk ise yaşlanıp hayattan bıktığı için aleyhine olan şikâyetlere ve hilelere pek aldırmıyordu. Ancak bazı olaylar sebebiyle de düşmanlarını haklı çıkarıyor ve sultan ile anlaşmazlıkları karşılıklı restleşmeye kadar gidiyordu.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 61; İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, 197; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 137-138; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 127; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 198-199.

¹⁸⁸ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 129.

¹⁸⁹ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 130; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 166-167.

3.1.2.7. Nizâmülmülk ile Melikşah'ın Yaşanan Son Anlaşmazlık

Nizâmülmülk, devlet kademesindeki gücü arttıkça düşmanlarının sayısı da aynı şekilde armaktaydı. Bu düşmanlık sadece kendisine değil yakın adamlarına ve çocuklarına kadar yapılmaya başlamıştı. Anlaşmazlıkların başında İbn Allân'ın Nizâmülmülk'ün düşmanlarının sultanı tahrik etmesiyle öldürülmesi ile başlamıştı. Diğer büyük problem oğlu Cemâlülmülk'ün bizzat sultanın emriyle öldürülmesi iki taraf arasındaki çekişmenin artmaya başlamasına işaret etmektedir. Cemâlülmülk'ün öldürülmesi, Nizâmülmülk'ün ve çocuklarının devlet içindeki güçlerinin arttığını ve sultanın açıktan değil de gizli bir şekilde yapılanları cezalandırmak durumunda kaldığını göstermektedir. İki tarafın da gittikçe arası açılmaya başlamış ve aralarında hoşnutsuzluk meydana gelmişti.¹⁹⁰

İbn Behmenyâr'ın ve damadı Ebu'l-Mehâsin'in şikâyetleri ise gerilimin iyice artmasına sebep olmaktaydı. Damadının dahi düşmanlık beslemesi Nizâmülmülk'ün etrafındaki insanların ona karşı duyduğu nefreti gösteren bir örnektir. Yapılan düşmanlıklar sadece bununla kalmamış Tâcülmülk'ün ve Terken Hatun'un da sultanı tahrik etmesi son noktaya ulaşmıştı. Ancak Nizâmülmülk ve adamları yaptıkları yanlış davranışlar ile yangına körükle gitmekteydi. Düşmanlarının genelinin Nizâmülmülk için yaptıkları suçlamalarda ortak nokta onun yakın çevresine sağladığı çıkarlardı. Nizâmülmülk'ün oğulları, torunları, damatları ve yakın çevresi devlet kademesinde önemli görevler alıyordu. Zaman geçtikçe bu kimseler iyice zenginleşmiş, mevkilerine güvenerek şımarık davranışlarda bulunmaya başlamışlardı. Bu vaziyet sultanı gittikçe rahatsız etmekteydi. Böylece aralarındaki gerginlik ve soğukluk iyice derinleşmiş, 485/1092 yılında karşılıklı tehdit ve suçlamalar sonucunda durum tam anlamıyla bir devlet krizine dönüşmüştü.¹⁹¹

Kaynaklarda İbnü'l Esir¹⁹² ve İbnü'l Adîm¹⁹³ gibi müellifler Merv valisinin Nizâmülmülk'ün torunu Osman b. Cemâlülmülk olduğunu aktarır ancak diğer kaynaklarda Osman, Nizâmülmülk'ün oğlu olarak geçer. Sultan aynı şehre şahne olarak

¹⁹⁰ Köymen, "Nizâmü'l-Mülk ve Tarihî Rolü", 269.

¹⁹¹ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 15.

¹⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/354.

¹⁹³ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, 55.

adamlarından birini gönderdi.¹⁹⁴ Merv şehri geçmişten beri şehzâdelerin hâkimiyeti altındaki bir yerdi ancak şimdi orada Nizâmülmülk'ün soyundan gelenler bulunmaktaydı.¹⁹⁵ Biraz zaman geçtikten sonra Osman ve Kodan arasında anlaşmazlıklar yaşandı. Bu yaşanan anlaşmazlıkta yaşı genç biri olmasına rağmen Osman, babasının gücüne güvenerek Kodan'ı tutuklattı ve çok ağır hakaretlerde bulundu. Daha sonra Kodan serbest bırakıldı. O da hemen sultana gidip durumu bildirdi. Yaşanan bu son gelişme bardağı taşıran son damla olmuştu. Sultan olanları öğrenir öğrenmez harekete geçti. Nizâmülmülk'e, Tâcülmülk ve bazı devlet adamları vasıtasıyla bir mektup yolladı¹⁹⁶

Mektubu yollarken onlara Hâce Hasan'a gidip şunları söyleyin dedi: *“Eğer sen tahtta ve mülkümde benim ortağım isen bunun da bir kuralı var. Fakat benim nâibim ve benim emrimdeysen, o zaman haddini bilmelisin. Oğullarından birisi Belh'te, ötekisi Herat'ta, diğerleri de başka yerlerde bulunmaktalar. Bu yetkiler onlara yetmeyip devlet işlerine müdahale ettiler. Önünde vezirlik alâmeti divitin kaldırılmasını ve başındaki sarığın alınmasını emretmemi ister misin?”* Sultan, gönderdiği heyetin yanında güvendiği adamlardan Yelberdi (Yelbirdi) adındaki emirini de yolladı. Sultan ona *“Onlar her ne kadar gizlese de sen Nizâmülmülk ne derse desin bana haber vereceksin”* demişti¹⁹⁷

Nizâmülmülk bu mektup kendisine ulaştığı zaman gayet soğukkanlı, korkusuz ve cesur bir şekilde *“O benim devlet yönetiminde ortağı olduğumu bilmiyor mu? Babası öldürüldüğü zaman benim onun durumu için nasıl önlemler aldığımı hatırlamıyor mu? O zamanlar bana sınıksız sarılır, itiraz etmezdi. Ne zaman ki işleri yoluna koydum, herkesi ona itaat ettirdim, dirlik ve düzeni sağladım, şehirleri feth ettim, işte o vakit işlemediğim günahları bana yükledi, hakkımdaki şikâyetleri duyar oldu. Benim adıma ona deyin ki, başındaki o tacın varlığı, bu divite bağlıdır. Bu ikisinin ittifakı istenilen her şeyin bağlıdır. Bu divitin kapağını kapatarsam onun da tacı yok olur. Eğer bir değişiklik yapmaya karar*

¹⁹⁴ İbnü'l-Esîr rivayetlerde Kodan adlı kişinin tayin edilmesini yazmaktadır. Diğer kaynaklarda da bu şekilde kabul edilmektedir. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 1997, 8: 354; Ancak İbnü'l-Adîm ise Berdi adında biri olarak kabul etmekteydi. İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, 55.

¹⁹⁵ Turan, *Selçuklular Tarihi*, 215.

¹⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/354; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, 55; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 162; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 165; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 202.

¹⁹⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 1997, 8: 354; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, 55; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 130;

verdiyse önce gereken önlemleri alsın. Kapıyı çalmadan önce başına gelecekleri düşünsün, dikkatli olsun” dedi.¹⁹⁸

Bu cevap üzerine elçi heyeti şöyle dediler: “Efendimiz, yaşlandın ve huzursuz oldun. Bu iki şey seni etkilemiş ve dolayısıyla bunlar diğer fikirlerindir” Ancak Nizâmülmülk durumdan rahatsızlık duyduğu için “Sultan’a tarafımdan istediğiniz şeyleri söyleyin, çünkü onun bu azarlamasının verdiği üzüntü, beni yıktı” dedi. Elçi heyeti Nizâmülmülk’ün yanından ayrıldıktan sonra bu konuşmaları sultandan gizlemeye ve onun suçsuz olduğunu söylemeye karar verdiler. Yelberdi’ye konuşmaların sultana bildirilmemesini söylediler. Ancak Yelberdi onları dinlemeyip tek başına hemen yola çıkmış ve olanları Sultan’a anlatmıştı. Bu sözleri duyan sultan çok sinirlendi. Ertesi gün elçi heyeti Sultan’ın yanına geldi ve “Nizâmülmülk’ün özür dilediğini, kendisinin ve çocuklarının devlete itaat halinde olduğunu” söylemişlerdi. Sultan, Nizâmülmülk ile elçi heyetinin aralarında geçen konuşmaları bildiğini Nizâmülmülk’ün böyle söylemediğini elçi heyetine söyledi. Bütün bu olan karşılıklı konuşmalardan sonra sultan, Nizâmülmülk’ü görevden almamışsa da ona eskisi gibi değer vermemeye başlamış ve hatta onun hakkında tedbir aldirmişti.¹⁹⁹ Osman Turan bu karşılıklı tehdit dolu mektuplaşmaların yaşanmadığını bu ifadeleri abartılı bulduğunu veyahut bu şekilde değilse de gıyaben gerçekleşmiş olabileceğini aktarıyor. Ayrıca sultan büyük devlet adamlarından devlet yönetimi hakkında eser yazılmasını istemiş ve yazılan eserler arasından Nizâmülmülk’ün yazdığı eseri beğendiğini ifade etmişti. Nizâmülmülk de kendisine yapılan eleştirilere bu eserde cevap vermiştir.²⁰⁰

Aralarının bozulmasına bir başka sebep de Melikşah’ın olgunlaşması gösterilebilir. Tahta geçtiği zaman yaşı küçük olan Melikşah artık kendini amcası Kavurd’un karşısındaki tecrübesiz sultan olarak görmüyordu. Önceleri bağıllık duyduğu Nizâmülmülk’e karşı artık tahtın gerçek sahibinin kim olduğunu göstermesi gerekiyordu. Nizâmülmülk’e bu gücünü ve otoritesini ispat etmek tahtın gerçek sahibinin kim olduğunu göstermek anlamına geliyordu. Ayrıca ikili arasındaki anlaşmazlıklar bir bakıma kuşak çatışması olarak da görülebilir. Çünkü Nizâmülmülk yaşlanmış kendi

¹⁹⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/355; İbnü’l-Adîm, *Bugyetü’t-Taleb*, 55; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 130.

¹⁹⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/355-356; İbnü’l-Adîm, *Bugyetü’t-Taleb*, 55-56; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 130-131.

²⁰⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi*, 216.

kuşağının temsilcisiyken Melikşah yeni neslin temsilcisiydi. Bunlara ek olarak yeni gelen nesil de devlet kademelerinde görev alarak kendilerini göstermeye çalışmış ve yeni makamlar istemeye başlamışlardı. Sonuç olarak ikili arasındaki tahtın gerçek sahibi olma ve yeni gelen neslin Nizâmülmülk'ü sultanın gözünden düşürme çabaları aralarındaki ilişkiyi iyice kopma noktasına kadar getirmişti.²⁰¹

3.1.2.8. Nizâmülmülk'ün Vefatı

Sultan, Nizâmülmülk ile yaşadığı gerginliğe rağmen onu görevinden almadan veya alamadan Ramazan 485/Ekim 1092'de Bağdat'a doğru yola çıktı. Beraberinde Nizâmülmülk, Terken Hatun ve Tâcümülk de bulunuyordu. Bağdat'a yaklaşırken Nihâvend yakınlarındaki Suhne adlı bir yerde iftar için konakladılar. Nizâmülmülk iftarını yaptıktan sonra otağına geçerken Bâtînîlerden sûfî kıyafeti giymiş Ebû Tâhir-i Errânî adlı biri elindeki dilekçeyi ona doğru uzattı. Nizâmülmülk bu dilekçe ile ilgilendiği sırada Ebû Tâhir-i Errânî elindeki bıçağı bir anda çıkarıp göğsüne sapladı. Aldığı bıçak yarasının etkisiyle 74 yaşında 10 Ramazan 485/14 Ekim 1092 tarihinde vefat etti. Cenazesi Isfahan'a götürülüp orada yapılan *Türbe-i Nizam*'a gömüldü. Suikastçı kaçırmaya çalışırken ayağı çadır ipine takılmış ve yakalanıp Nizâmülmülk'ün adamları tarafından öldürülmüştü.²⁰²

Nizâmülmülk, Bâtînî Mezhebi taraftarlarını takip ettirmekte ve onları baskı altında tutmaktaydı. Bu baskıdan bunalan Bâtînîler ondan kurtulmak için öldürmüştü. Bu suikast Bâtînîlerin ilk meşhur cinayeti olarak kaynaklarda geçmektedir. İslam toplumunda derin yankılar uyandırmış ve Nizâmülmülk için devrin önemli şairlerinden Mukatil b. Atiyye tarafından şu beyitler yazılmıştı:

“Vezir Nizâmülmülk

Allah'ın (c.c.) şereften yarattığı eşsiz bir inciydi,

Zaman, onun değerini anlayamadı,

Bu nedenle Allah (c.c) kudreti ve gücüyle onu kabuğuna iade etti.”²⁰³

²⁰¹ Yazar, “Nizâmülmülk Etkisi”, 264.

²⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/356; Hüseyinî, *Ahbâr*, 45; İbnü'l-Azimi, *Azimi Tarihi*, 32-33; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 167-168; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 131; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, 56; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 15-16; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 203.

²⁰³ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, 61.

Nizâmülmülk'ü öldüren kişinin Ebû Tâhir-i Errânî olduğu hususunda kaynaklarda ittifak vardır. Ancak bu emri kimin verdiği hususunda müellifler farklı fikirlere sahiptir. Örneğin İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Adîm ve Hüseyinî gibi müellifler suikastçıya bu emri verenin sultan olduğunu söylemişlerdi.²⁰⁴ İbnü'l-Cevzî de el-Muntazam'da şöyle aktarıyor: “Sultan’ın onay vermesi, Terken Hatun ve Tâcülmülk’ün girişimleri ile birlikte yapmışlardır.” Ayrıca halk kendi arasında bu suikasta sultanın rıza gösterdiğini konuşup durmuştu.²⁰⁵ Bündârî ise sultanın bu suikasttan sonra Nizâmülmülk’ün yanına gittiğini ve ona üzüldüğünü ifade ettiğini aktarır. Nizâmülmülk ise sultana şöyle cevap verir: “Ey âlemin sultanı, dedenin, babanın ve senin devletinde yaşlandım. Biraz beklese idin ne olurdu, bu vakitten sonra sanki ne kadar ömrüm kalmıştı? Veyahut beni vezirlik görevinden alsaydın da bana böyle bir şeyin yapılmasını emretmeseydin.” Sultan bunun üzerine üzerinde taşıdığı mushafı çıkartıp yemin etti ve “Bu işi ne ben emrettim ne de bu durumdan haberim var. Sana böyle bir şeyi nasıl reva görebilirim ki sen devletimin bereketi ve babamın yerindesin.” dedi.²⁰⁶

Nizâmülmülk’ün vefatından 5 ay geçtikten sonra onun adamları bu işten Tâcülmülk’ü sorumlu tuttular. Tâcülmülk, Nizâmülmülk’ün vefatının ardından vezirlik görevine getirilmişti. Nizâmülmülk’ün 7 bin kölesi toplanıp “Efendimiz Nizâmülmülk kesinlikle Tâcülmülk’ün emriyle öldürüldü. Çünkü o da bir Bâtınîydi. O Bâtınîlere emretti ve onlar da onu öldürdüler.” diyerek Tâcülmülk’e saldırdılar ve öldürdüler. Tâcülmülk’ün cesedini paramparça ettiler.²⁰⁷

3.1.2.9. Nizâmülmülk’ün Kişiliği ve Hayatından Örnek Olaylar

Nizâmülmülk, Selçuklu devleti ve Sünnî İslâm dünyası için yaptığı katkılarla adından geçmiştin günümüze söz ettirmiştir. Devletin teşkilat yapısını yakın bölgede yer alan devletleri örnek alıp yeniden şekillendirmişti. Oluşturduğu merkezî bürokrasi ile sadece Selçuklular için değil sonraki Türk-İslâm devletlerine de örnek olmuştur. Askerî iktâ sistemini düzenlemiş belirli kurallara bağlamıştır. İktâ uygulaması da yine sonraki devletler için örnek teşkil etmiştir. Kurduğu Nizâmiye Medreseleri sayesinde Sünnî İslâm dünyasını Şîf tehdidinden kurtarmış ve o zamanın modern eğitim kurumlarında sayısız

²⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/356; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, 59; Hüseyinî, *Ahbâr*, 46.

²⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 163.

²⁰⁶ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 64.

²⁰⁷ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, 62.

ilim adamı yetişmişti. Ayrıca hadîs rivayetlerinde bulunmuş, bunun içinde çeşitli bölgelerde toplantılar düzenlemişti. Bağdat Nizâmîye Medresesi'nde on iki tane hadîs yazdırmış ve bunlar günümüze de ulaşmıştır. Medreseler haricinde imar faaliyetlerinde de bulunmuştu. Örneğin Bağdat'ta ribât,²⁰⁸ Nîşâbur'da bîmâristan 466/1074'de yaptırdığı rasathâne ile dönemin ünlü astronomi ilim adamlarını toplamış ve bu rasathânedeki yeni bir takvim oluşturulmuştu.²⁰⁹

Nizâmülmülk için “âlim, adaletli, şan, şöhret, kerem ve fazilet sahibi, dindar, merhametli ve diline hâkim bir kimseydi” denilmekteydi. Ayrıca hakkında şunlar da söylenmekteydi: “İlim adamlarını meclisinde ağırlar onlara iyilik yapardı. O başka şehirlerden gelen insanların kendisine yöneldiği Kâbe gibiydi.”²¹⁰

Nizâmülmülk devlete olan bu katkılarına ek olarak Sultan Melikşah'ın devlet teşkilatı ve yönetimi hakkında eser yazılmasını istemesi üzerine 479-485/1086-1092 yılları arasında Siyasetname adlı bir eser yazmıştı. Kaleme aldığı eser Farsça olarak yazılmıştır. Bu eserin ismi kaynaklarda *Siyerü'l-mülûk* ve *Nasîhatü'l-mülûk* olarak da geçmektedir. Elli fasıl halinde yazdığı eserinde çok faydalı bilgiler olduğunu bu eserin herkes tarafından okunması gerektiği hatta hiçbir yöneticinin bu esere kayıtsız kalamayacağını ve bu yazılanların uygulanması halinde din-dünya işlerinin kolay bir şekilde yürütülebileceğini söyleyen Nizâmülmülk, Siyasetname'den ayrı olarak vefat etmeden kısa süre önce Vasiyetname adıyla bir eser yazmıştı. Bu iki eser de günümüze ulaşmıştır.²¹¹

Nizâmülmülk Siyasetname adlı eseri haricinde yazdığı şiirler ile de bilinmektedir. Bu şiirlerini İbnü'l-Adîm eserinde şöyle aktarır:

1. “*Seksenden sonra kuvvet kalmaz,
Bu nedenle gençlik gücüme hasret duyarım.
Baston elimde iken sanki ben,
Peygamberlik sıfatı taşımayan Musa gibiyim.*”
2. “*O aheste yürüyen, kendi yaşlılarıyla birlikte olan yaban öküzleriyle,*

²⁰⁸ Sınırlara kurulan askerî yapılar

²⁰⁹ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, 12-17; Kafesoğlu, *Selçuklular*, 308-309; Özaydın, “Nizâmülmülk”, 33: 196.

²¹⁰ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, 40.

²¹¹ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, 18; Özaydın, “Nizâmülmülk”, 33/196.

- Akşam üzeri çıkararak parmaklarını açıp,
Kırmızı kan damarlarının kanıyla,
Güzellere kına yaktık diyen sevgilimi hatırlar mısınız?”*
3. *“Ey dostlarımız! Zaman sizin topluluğunuzu dağıtmasın;
Bendeki ayrılık hasretini de siz tatmayınız.
Siz benim hatrım için tek bir kişinin hasretini yüklediniz,
Fakat bir tek kişi olan bana da hepinizin hasretini yüklettiniz.”*²¹²

Nizâmülmülk ilim adamlarına gösterdiği saygı ve onlara olan düşkünlüğü ile de bilinmekteydi. Kuşeyrî ve Cüveynî onun huzuruna geldikleri zaman ayağa kalkıp onları yanına alır sohbet ederdi. Ancak huzuruna Ebû Ali Fârmedi²¹³ (ö. 477/1084) geldiği zaman yerinden kalkar onu oturtur kendisi de karşısına geçerdi. Bu duruma şahit olan Kuşeyrî ve Cüveynî en sonunda dayanamayıp Nizâmülmülk’e şu şekilde soru sordular: *“Biz Ebû Ali’den üstün ve saygıdeğer birileri olmamıza rağmen neden ona fazla hürmet gösteriyorsun?”* Bunun üzerine Nizâmülmülk *“Siz ve sizin emsaliniz olan âlimler bana gelip bende olmayan vasıflarla övüyorsunuz; bu sözler bende kibir ve böbürlenmeye sebep oluyor. Fakat Ebû Ali huzuruma geldiği zaman bana kusurlarımı ve yaptığım hataları anıp yüzüme vuruyor. Böylece kötülük yapmaktan kaçınıyorum.”* dedi.²¹⁴

Nizâmülmülk sufilere gösterdiği saygı haricinde onlara maddî anlamda da yardımda bulunurdu. Yanına gelen bir sufîye her defasında altın verirdi. Bu altınların miktarı seksen bin dinara ulaşınca yanındaki adamlarından biri: *“Sufileri bu derecede yüceltip güzel şekilde karşılamınıza sebep olan nedir?”* dedi. Nizâmülmülk *“Ben geçmişte bir emirin hizmetinde idim. Bana bir sufî gelip bu adamın hizmetinde bulunmamam gerektiğini daha faydalı birine hizmet et, yarın köpeklerin parçalayacağı birine hizmet etme!”* dedi. Nizâmülmülk, en başta böyle bir olayla karşılaştığını ancak anlam veremediğini fakat daha sonra *“Bu emir bir gün sarhoş olup yalnız başına evden çıktı. Eve dönerken kendine ait yırtıcı köpekleri onu tanıyamamış ve parça parça etmişlerdi. Bu olaydan sonra o gördüğüm sufînin ermiş ve keramet sahibi bir insan olduğunu anladım. Onun gibi olgun bir kimseye kavuşmak için o zamandan beri sufilere*

²¹² İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, 38-39.

²¹³ Nakşibendî tarikatının önemli âlimlerindedir. Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 162.

²¹⁴ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, 47-48; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 158-159; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 162.

saygı gösteririm.” dedi. Bu olaydan ötürü suflere saygı gösterdiğini anlatmıştı. Ezan okunur okunmaz elindeki işi bırakıp ezanı dinledi. Pazartesi ve perşembe günlerinde devamlı nafîle oruç tutardı. Fakir kimselere daima sadaka verir, hayır ve ihsanlarda bulunurdu.²¹⁵

Nizâmülmülk inşa ettirdiği medreselere ve binaların kapısına Melikşah’ın adını yazdırmış, taşlara da onun ismini işletmişti. Nizâmülmülk’ün fakirlere yaptığı yardımlara ve imar faaliyetlerine rağmen onu sevmeyenler sultana gidip şikâyetle bulunup onu kötülükle andılar, “*Müsrif ve yok edicidir, malları boş yere harcıyor.*” şeklinde eleştirilerde bulundular. Sultan da bu denilenlerin doğruluğunu araştırmadan “*Niçin malları gereksiz yere harcıyorsun?*” diye Nizâmülmülk’ü azarladı. Nizâmülmülk de “*Ey sultan! Senin için bir bölük asker hazırladım onlar gündüz vakti senin önünden düşmanları uzak tutar. Bir bölük asker de hazırladım ki onlar da sen uyurken senin için dua ederler. Eğer istersen bu binalara harcadığım parayı sana vereyim, adını kapılardan yok edeyim, kendi adımı yazdırayım ve kıyamete kadar hayırla anılayım.*” dedi. Sultan bu sözler üzerine “*Vallahi ben adımın yok edilmesini istemem, ancak kıyamete kadar hayırla anılmasını isterim.*” dedi.²¹⁶

Bir gün fakir bir kimse gelip Nizâmülmülk ile görüşmek istediğini söyleyip onun kapısının önünde oturup bekledi. Nizâmülmülk, sultanın yanından ayrıldıktan sonra evine döndü. Fakir “*Ben senin fakirleri sevdiğini ve onlara karşı muhabbet beslediğini duydum; sen benim bu ibriğimi altın ile doldurmadan bu sözlere inanmam*” dedi. Nizâmülmülk bunun üzerine bir kese altın verip fakire güzel sözler söyledi. Fakat fakir bir kesenin yetmeyeceğini söyledi. Bunun üzerine hazinesinde ne kadar altın varsa getirilip ibriğin doldurulmasını istedi. Yine de ibrik dolmayınca ne kadar eşyası varsa getirilmesini istedi. Bunun üzerine ibrik o kadar doldu ki fakir onu yerinden hareket ettiremedi. Nizâmülmülk, adamlarına emir verip ibriği taşıyıp fakire yardım etmelerini söyledi. Bunu gören fakir “*Ey Nizâmülmülk! Ben seni imtihan etmek istedim, yoksa benim gibi fakir biri bu kadar altını ne yapacak?*” diye bağırarak oradan kaçıp uzaklaştı. Nizâmülmülk adamlarına onu bulup geri getirmelerini emretti ise de fakirin izini bulamadılar. Nizâmülmülk daha sonra bu altınların hepsini ihtiyaç sahiplerine dağıttı.²¹⁷

²¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 159-160; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 162-163.

²¹⁶ Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 163-164.

²¹⁷ Hüseyinî, *Ahbâr*, 48-49.

Son olarak rivayetlerde Nizâmülmülk ile İbnü'l-Hebbâriyye²¹⁸ (ö. 509/1115) adlı şairin aralarının bozulması aktarılır. Dedesi de şâir olan İbnü'l-Hebbâriyye, Sultan Alparslan'a ve Nizâmülmülk'e methiyeler yazmış ve bunun karşılığında da hediyeler almıştır. Ancak övmekten çok yermeyi alışkanlık haline getirdiği için daha sonraları Nizâmülmülk ile araları bozulmuştu. Bir keresinde iki ayrı şiir yazmış ve sarığının içine koyup bunları takdim etmek için Nizâmülmülk'ün huzuruna gitmişti. Ona ödül almayı umduğu övgü dolu şiirini vermek isterken yanlışlıkla yerdiği şiiri takdim etti. O şiirde “*Nizâmülmülk'ün makam sahibi olması, kaderin ona yardımında bulunması ve o makamın kendi üzerinde kalması Ebu'l-Ganâim'e keder vermesi, garip bir şey değildir. Çünkü zaman, öküzlerden başka birşeyle dönmeyen bir su dolabına benzer.*”²¹⁹

Nizâmülmülk bu şiiri okuyunca çok sinirlendi ve mektubun karşısına “*Bu kavvâd herife alacağıının iki katı verilsin.*” yazarak mektubu ona verdi. Bunun üzerine İbnü'l-Hebbâriyye, kâğıtta yergi dolu şiirin yazdığını görünce özür diledi. Ancak Nizâmülmülk ona “*Hiçbir şey söyleme kâğıdı al ve divana git.*” dedi. İbnü'l-Hebbâriyye de divana gitti ve parasını aldı. Daha sonra Tâcülmülk, İbnü'l-Hebbâriyye'nin yanına gidip onun Nizâmülmülk'ü yeren bir şiir yazmasını istemişti. Önce karşı çıksa da daha sonra ısrarları karşısında kabul etmiş. O şiir ise şu şekildeydi: “*Fazilet ve kerem sahiplerinden başkası, izzeti nefsinin asla korumaz. Ben fakirliğime önem vermiyorum; halbuki köpekler, Nizâmülmülk'ün ailesi üzerindedirler.*” Bu şiir üzerine çok sinirlenen Nizâmülmülk bir rivayete göre olgunluk gösterip bunu görmezden gelmiş ve şaire para vermiş. Diğer rivayete göre ise öldürülmesini emretmiş ancak Hucendî'nin araya girmesiyle onu affetmişti.²²⁰

Nizâmülmülk'ün on tane erkek ve beş tane kız çocuğu bulunmaktaydı. Erkek çocuklarından Fahrülmülk, İmâdülmülk, Müeyyedülmülk, İzzülmülk, Ziyaülmülk ve torunlarından bazıları Selçuklu Devletinde ve Abbâsî Halifeliğinde vezirlik görevi üstlenmişlerdi. Bunun haricinde diğer erkek çocuk ve torunları da devletin önemli kademelerinde görev almışlardı.²²¹

²¹⁸ Arap şairi ve edibi. Ayrıntılı bilgi için bkz: İnci Koçak, “İbnü'l-Hebbâriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 81.

²¹⁹ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, 51-52.

²²⁰ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, 52; Koçak, “İbnü'l-Hebbâriyye”, 81.

²²¹ Kafesoğlu, *Selçuklular*, 311-312.

3.2. Sultan Melikşah'ın Abbâsî Halifesiyle Münasebetleri

Selçuklu-Abbâsî ilişkileri uzun yıllar boyunca sorunsuz geçmişti. Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Abbâsî Devleti'nin ve Sünniliğin hâmisî konumundaydı. Aralarında evlilik bağı kurulmuş ve ilişkiler ilerlemişti. Halife Muktedî bi-Emrillâh (ö. 487/1094) Alparslan'ın kızı ile evliydi ancak eşinin vefat etmesi üzerine Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinin iyi bir şekilde devam etmesi için Sultan Melikşah'ın ve Terken Hatun'un kızı Mâh-Melek Hatun'a 474/1082 yılında talip oldu.²²²

Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk, Halife ile hilafetinin ilk yıllarında anlaşmazlık yaşamışlardı. Bu duruma sebep olarak önce barışçı geçen ilişkilerin ardından sultan ve vezirin barışçıl politikayı terk etmişlerdi. Sultan, Muktedî'nin gücünü zayıflatıp otoritesini kısıtlamak istemişti. Bu yüzden araları bozulmaya başlamıştı. Fakat yapılacak evlilik ikili ilişkilerin yeniden düzelmesine katkı sağlayacaktı.²²³ Abbâsî halifelerinin Selçuklu İmparatorluğu'nun gücünden ve himayesinden faydalanabilmek için yaptıkları evlilikler artık hassasiyetle uyulan bir âdet haline gelmişti. Selçuklu hatunları ile evlenerek akrabalık bağlarını kurmak ve yönetim güçlerini artırmak istemekteydiler.²²⁴

Halife Muktedî, bu evliliğin gerçekleşmesi için veziri Fahrüddeve b. Cüheyr'i İsfahan'a Sultan Melikşah'ın yanına göndermişti. Fahrüddeve, sultan ve devlet görevlileri için hazırlanan 20 milyon altın değerindeki hediyeler ile Bağdat'tan yola çıkmış ve İsfahan'a varınca Nizâmülmülk ile devletin ileri gelenleri tarafından karşılanmıştı. Nizâmülmülk ve Fahrüddeve bu evlilik teklifini Terken Hatun'a “*Halife senin kızınla evlenmeyi talep ediyor.*” dediler. Terken Hatun ise onlara “*Gazne ve Karahanlı hükümdarları da kızımı oğullarına istiyorlar. Buna karşılık da onların her biri, başlık parası olarak 400 bin altın verecekler. Eğer halife bu miktarı bana verirse ben onu diğerlerine tercih ederim. O seçilenlerin en şereflişidir.*” şeklinde cevap verdi. Bu durum üzerine bir önceki Abbâsî Halifesi Kâim bi-Emrillâh'ın eşi ve aynı zamanda Çağrı Bey'in de kızı olan Hatice Arslan Hatun, Terken Hatun'u ikna etmek için araya girdi. Ona, “*Halife ile evlenmesi, kızınız için bir iftihar vesilesi olacak. Üstelik halifeden para*

²²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/278; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 72; İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, 187; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 112.

²²³ Angelika Hartmann, “Muktedî bi-Emrillâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/142.

²²⁴ Zekeriya Kitapçı, *Abbâsî Hilâfesinde Selçuklu Hâatunları ve Türk Sultanları* (Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1994), 119.

istenmez.” dedi. Bu konuşmaların ve Nizâmülmülk’ün ısrar etmesi sonucunda Terken Hatun evlilik teklifini kabul etti.²²⁵

Terken Hatun evlilik teklifini bazı şartlar öne sürerek kabul etmişti. Maddi anlamda ilk şart olarak Türklerde evlilik akdi yapılırken uygulanan bir töreyi yani süt hakkı olarak 50 bin altın nakit olarak istemişti. Ayrıca mehr-i muaccel²²⁶ olarak da 100 bin altın istemişti. Bu taleplerin karşılanması üzerine Fahrüddeve “*Şimdi burada 10 bin altını takdim ediyoruz, geri kalan 40 bin altını Bağdat’tan göndereceğiz.*” demişti. Bu durumu haber alan Melikşah paranın tamamının tek seferde gönderilmesini istemişti. Terken Hatun ayrıca “*Eğer halife benim kızıyla evlenmek istiyorsa bana, halası, annesi, büyük annesi ve öteki yakınlarıyla beraber halifelik ileri gelenlerini göndermesini istiyorum. Ben de Gazne, Semerkant, Horasan Hatunları ve Selçuklu Devleti ileri gelenlerini toplayıp evlenme işinin onların huzurunda yapılmasını ve gelinle birlikte halifenin ve bizim durumlarımızı iyi bilen ve layık olan adamlarımızdan birisini gönderirim.*” dedi. Ayrıca Fahrüddeve, Sultan ile anlaşmak üzere elini uzattığı sırada Terken Hatun son olarak şu iki şartı da öne sürdü: “*Hilafet sarayında hiçbir cariye bulunmaması ve halifenin daima kızının yanında bulunması.*” Terken Hatun, bu şartının kabul edilmesi ile Fahrüddeve ve beraberindekiler ile Bağdat’a geri döndü.²²⁷

Bu çetin evlilik müzakereleri esnasında Sultan Melikşah olaylara hemen hemen hiç müdahale etmemiş ve tarafsız kalmıştı. Bundan sonraki gelişmelerde de kızının evlilik işlerini Terken Hatun’a bırakması dikkat çekicidir. Terken Hatun da öne sürdüğü şartlarla gayet asil bir tavır koymuştur. Aslında bu yaptıklarıyla kendini beğenen, Türkleri ve Türk Hatunlarını aşağılık kompleksiyle hor görmeye çalışan Arap ve Fars aristokrasisine karşı Türk Hatunlarının onlardan millî haysiyet bakımından geri kalmadığını ve birçok yönden de üstün olduklarını fiilen ispat ediyordu.²²⁸

²²⁵ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, 1997, 8: 278; Bündari, *Zübdetü’n-Nusra*, 72-73; İbnü’l-Cevzi, *Mir’âtü’z-Zaman*, 18: 188; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 112-113.

²²⁶ Evlilik yapılırken veya öncesinde kocanın karısına peşin ödemekle mükellef olduğu para. Mehmet Âkif Aydın, “Mehir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/389-391.

²²⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/278; Bündârî, *Zübdetü’n-Nusra*, 73; İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zaman*, 188; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 113.

²²⁸ Kitapçı, *Abbâsi Hilâfetinde Selçuklu Hâtunları*, 125.

Diğer taraftan evlilik teklifi 474/1082 yılında gelmiş olmasına rağmen evlilik ancak 480/1088 yılında gerçekleşebilmişti. Bu evliliğin neredeyse 6 yıl gecikmiş olması ise Mâh-Melek Hatun'un küçük yaşlarda olmasına bağlanır.²²⁹

3.2.1. Sultan Melikşah'ın İlk Bağdat Ziyareti

Sultan Melikşah, Nizâmülmülk ve ileri gelen devlet adamlarıyla birlikte kızının düğünü için Bağdat'a doğru yola çıktı. Bu yapılan ziyaretle Sultan Melikşah, Tuğrul Bey'in yıllar önce yaptığı ziyaretten sonra Bağdat'ı ziyaret eden ilk Türk Sultanı oluyordu. Sultan Zilhicce 479/Mart 1087 tarihinde Bağdat'a gelip *Sultanlık Sarayı'na* (*Dârü'l-memleke*) geçti. Sultan şehre girerken halk sokaklara dökülmüş ve yüksek sesle ona dua edenlerle dolmuştu. Nizâmülmülk şehirde problemler çıkmaması için çadırları şehrin dışında bir yere kurdurtmuştu. Sultan, bu sırada Hanefî Mezhebinin kurucu imâmı İmâm Âzam Ebû Hanîfe (ö. 151/769) ve Ahmed b. Hanbel'in mezarlarını ziyaret etmişti. Ayrıca Mâruf Kerhî (ö. 201/816) adındaki veliyle beraber diğer şehitlerin de mezarlarını ziyarete gitmişti. Sonrasında Meşhedân'a giderek Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in türbelerini ziyaret edip orada bulunan halka para dağıttı.²³⁰

Sultan, Bağdat'ta iken düğün gününü kararlaştırmış ve kızı Mâh-Melek Hatun'la beraber düğün çeyizini getirmeleri için Sa'düddeve Gevherâyin ve Emir Bozan'ı görevlendirmişti. Bütün çeyiz 130 deve ve 74 katır ile Isfahan'dan Bağdat'a doğru yola çıktı. Yolda önden hizmetkârlar gitti ve çeyizlerin üstünden altın saçtılar. Katırların üstünde her biri kıymetli taşlarla donatılmış kıymetli 12 sandık bulunuyordu. Bu sandıkların içinde ziynet eşyaları, elbise ve çok kıymetli mücevherler vardı. Çeyizin üç gün boyunca aralıksız nakledildiği ancak üç gün de son bulduğu rivayetlerde aktarılır. Sonrasında Mâh-Melek Hatun da Bağdat'a varmış ve büyük kutlamalar eşliğinde Halifelik Sarayı'na geçmişti. Halife bu düğün için muhteşem bir şölen düzenlemişti. Bağdat'ta eşi benzeri görülmemiş derecede kutlamalar yapılmıştı ve halk sabaha kadar eğlenmişti. Şölene katılan önemli ordu komutanlarına Halife tarafından hil'atlar giydirilmişti. Ayrıca Terken Hatun'a da hil'atlar gönderilmişti. Fakat bu düğün töreninin en garip olayı ise Sultan Melikşah'ın katılmaması olmuştu. Sultan, kızının Safer

²²⁹ Bülent Kaçın, *Selçuklu Hatunları: Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasi Evlilikleri*. (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017), 77.

²³⁰ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, 212; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 150-151.

480/Mayıs 1088 tarihindeki düğün töreni sırasında ve sonrasında üç gün boyunca ava çıkmış ve ardından Nizâmülmülk ile beraber Isfahan'a dönmüştü.²³¹

Sultan Melikşah 484/1091 yılının sonlarına doğru Nizâmülmülk ve beraberindekiler ile Bağdat'a ikinci bir ziyaret düzenlemişti. Bu ziyaretin birçok amacı vardı. Bunlardan ilki Bağdat'ın imâr faaliyetleriydi. Bağdat kapısının girişinde Sultan Camii yapılmaya başlandı. Binanın kiblesi belirlenirken sultanın yanında müneccimler ve rasat bilginleri de bulunuyordu. Ayrıca sultan, caminin etrafına çarşılar kurulmasını emretti. Selçuklu devlet adamları da Bağdat'a geldiklerinde kalmak için kalıcı yerleşim alanları inşa etmeye başladılar. Bu ziyaret esnasında sultan, Halife'nin varlığını dikkate almayıp nerede kalacağını kendisi belirlemişti. Sultanın Bağdat'a gelmesinden dolayı aynı zamanda kardeşi Suriye Meliki Tutuş Bey (ö. 488/1095) Halep valisi Aksungur (ö. 487/1094) ve Urfa valisi Bozan (ö. 487/1094) şehre çağrıldı. Bu üç önemli devlet adamını Trablus'un feth edilmesi için görevlendirdi. Bu görevlendirme haricinde Yemen'in ele geçirilmesi için Sa'düdevle Gevherâyin'in emrine çok sayıda asker verip Yemen'e gönderdi. Sultan Bağdat'ta yaklaşık 5 ay kaldıktan sonra ikinci kez geldiği şehirden ayrılıp Safer 485/Nisan 1092 tarihinde Isfahan'a doğru yola çıktı.²³²

3.2.2. Selçuklu-Abbâsî İlişkilerinin Bozulması

Halife Muktedî ve Mâh-Melek Hatun'un evliliklerinden biraz zaman geçtikten sonra Câfer (ö. 486/1093) adında bir erkek çocuk dünyaya gelmişti. Bu sebepten ötürü Bağdat'ta şenlikler düzenlendi ve halk bebeğin üzerine gümüş ve altınlar saçtı. Bu olay Selçuklu sarayında da çok büyük sevince yol açmıştı. Mâh-Melek Hatun'un erkek bir çocuk dünyaya getirmesi onu hilafet sarayındaki en ünlü Selçuklu hatunu yapmıştı. Çünkü Selçukluların uzun zamandan beri beklediği erkek çocuğu dünyaya getirmişti. Abbâsî halifeleriyle yapılan evliliğin altında yatan, şimdiye kadar dile getirilmeyen ancak takip edilen politika gereği ismi telaffuz dahi edilmeyen gerçek, bu halife adayının dünyaya gelmesiyle ortaya konulmuştu. Bu amaç hilafetin artık Abbâsîlerden alınıp Selçuklulara geçmesini sağlamaktı. Yani hilafette artık “*Âl-i Abbâs*” yerine “*Âl-i Selçuk*” hedeflenmekteydi. Türk milleti bu sayede hem maddî hem de manevî anlamda İslâm dini

²³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/315; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 80; İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, 215; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 113-114.

²³² Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 158-159; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 124-125; Hartmann, “Muktedî bi-Emrillâh”, 31/142.

ile bütünleşip İslâm dünyasındaki otorite ve saygınlıklarını artıracaktı. Melikşah işte tam da bu hedefini gerçekleştirmek için harekete geçip Muktedî'ye kendi torununu Abbâsi hilafeti için veliaht ilan etmesi için baskıda bulunacaktı. Ancak Muktedî'nin bunu reddetmesi ve Mâh-Melek Hatun'la yaşadığı sorunlarla iki taraf arasındaki gerilim artmaya başlamıştı. Araları evlilik yoluyla biraz da olsa düzelmişse de yaşanan olaylar bu ikilinin arasının geri dönülemez derecede bozulmasına sebep olmuştu.²³³

Halife Muktedî ve Mâh-Melek Hatun'un mutlulukları oğullarının doğmasıyla beraber gittikçe azalmaya başlamıştı. Muktedî'nin eşine karşı tavırları değişmeye başlamış ve ona sert davranmaya başlamıştı. Görünürde hiçbir geçerli sebebi olmayacak şekilde yaptığı kötü davranışların altında yatan sebep yeni doğan oğlu Câfer idi. Oğlu Câfer'e bakıp geleceği hayal ettikçe onun üstüne kabuslar çökmekteydi. Çünkü Selçuklu-Abbâsi ilişkilerinin bozulup dengelerin alt-üst olmasına sebep olabilirdi. Muktedî'nin bu evliliği yapmadan önce Câfer'den başka üç tane daha erkek evladı bulunuyordu. Veliaht olarak ise ilk doğan oğlu Ahmed'i tayin etmek istiyordu. Ancak o, Selçukluların bu durumu kabul etmeyeceğini ve Câfer'in veliaht tayin edilmesi yönünde baskı yapacaklarını biliyordu. Bu durum bir anlamda hilafetin Abbâsilerden yani Araplardan çıkıp Türklere geçmesi anlamına geliyordu.²³⁴

Muktedî yaptığı kötü davranışlarla Mâh-Melek Hatun'un kendi kendine Isfahan'a geri dönmesini istiyordu. Bunun için öncelikle kendisiyle beraber Bağdat'a gelen Türkler saraydan kovulmuştu. Sebep olarak ise saraya gelen Türklerden birinin saraydaki hizmetçiyle tartışmasıydı. Tartışmanın üzerine yatsı vaktinde bir saat gibi kısa süre içinde Türkler saraydan apar topar çıkarıldılar. Bu yapılan alenen Türklerin saraydan kovulmasıydı ve Mâh-Melek Hatun'a karşı yapılan saygısızlıktı. Muktedî bu yaptığının karşılığını Melikşah tarafından çok acı bir şekilde görecekti.²³⁵

Halife Muktedî'nin yaptığı davranışlara artık tahammül edemeyen Mâh-Melek Hatun, babasına haber göndererek Muktedî'yi şikâyet edip Bağdat'ta durmaktan sıkıldığını söylemişti. Mâh-Melek Hatun, “*Halife'nin bana iltifatı ve saygısı yok.*” diyerek kendisinden yüz çevirdiğini anlatıp babasının kararını beklemeye koyulmuştu.

²³³ Kitapçı, *Abbâsi Hilâfesinde Selçuklu Hâtunları*, 121.

²³⁴ Kitapçı, *Abbâsi Hilâfesinde Selçuklu Hâtunları*, 144-145.

²³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/320; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 147; Kitapçı, *Abbâsi Hilâfesinde Selçuklu Hâtunları*, 145-146.

Melikşah kızının şikayetlerini dikkate alarak onun Isfahan'a getirilmesi için Bağdat'a 3 Safer 482/17 Nisan 1089'de bir elçi heyeti göndermişti. Gönderdiği elçi heyetinde *Emîr Bozan, Humartekin ve Hâdim Savab* bulunmaktaydı. Muktedî, Mâh-Melek Hatun'un gitmesine izin vermişti ancak oğlunun kalmasını istemişti. Muktedî, Mâh-Melek Hatun'un karşı çıkması sebebiyle oğlunun gitmesine engel olamadı ve karara boyun eğdi. Yolculuk hazırlıkları tamamlanmış ve Rebiulevvel 482/Haziran 1089'da Isfahan'a doğru yola çıkılmıştı.²³⁶

Mâh-Melek Hatun ve elçi heyeti uzun süren yolculuk sonucunda Isfahan'a varmıştı. Artık oğluyla beraber Selçuklu sarayında yaşayacak olan Mâh-Melek Hatun, müstakbel Türk hilafet adayını Türk ve Selçuklu terbiyesine göre yetiştirecekti. Çünkü Câfer, hilafet makamı için Türklerin güçlü bir adayı olarak görülmekteydi. Fakat 2 Şevval 482/8 Aralık 1089'da Mâh-Melek Hatun çiçek hastalığına yakalanmıştı ve yirmili yaşlarında iken vefat etmişti. Çok genç yaşta vefat eden Mâh-Melek Hatun için Isfahan ve Bağdat'ta ağıtlar yakılmış ve halk derin bir üzüntüye boğulmuştu. Şairler onun hakkında birçok mersiye yazmıştı.²³⁷

Sultan Melikşah'ın Bağdat'a yaptığı ziyaret esnasında torunu Câfer de yanında bulunuyordu. Bu esnada Muktedî oğlu Câfer'in Bağdat'ta bulunmasına rağmen arayıp sormaması ve ilgisiz davranması Melikşah'ın Muktedî'ye karşı fikirlerinin değişmesine sebep olmuştur. Üstüne Muktedî'nin oğlu Ahmed'i çok küçük yaşta olmasına rağmen el-Müstazhir Billâh lakabıyla veliaht ilan etmesi Melikşah'ı çok kızdırmıştı. Muktedî'nin veliaht tayini için hele de Selçuklulara danışılmadan verdiği karar ilişkileri kopma noktasına getirmişti. Melikşah Abbâsî hilafeti veliahtlığı için kendi torununu düşünmekteydi. Hatta bu amaçla torununa "*Emirü'l-Müminin! Yer yüzündeki tüm Müslümanların komutanı*" şeklinde hitap ediyordu. "*Emirü'l-Müminin*" lakabı o zamanlarda sadece Abbâsî soyundan gelen halifelik koltuğunda oturan kimselere denilmekteydi. Selçuklu Sarayında ve Melikşah'ın aleni şekilde bu hitapta bulunması asıl niyetin ortaya konulması anlamına geliyordu. Daha küçük yaşta olmasına rağmen Câfer, Halife Muktedî hayatta iken çekinmeden ve korkusuzca halife ilan edilmişti. Muktedî bu

²³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/328; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 147; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 156; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 132-133; Kitapçı, *Abbâsî Hilâfetine Selçuklu Hâtunları*, 146-147.

²³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/328; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 148; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 133; Kitapçı, *Abbâsî Hilâfetine Selçuklu Hâtunları*, 147.

durumu haber almasına rağmen Selçukluların gücü karşısında pek de bir şey yapamamıştı ve durumu kabullenmekten başka çaresi kalmamıştı.²³⁸

3.2.3. Sultan Melikşah'ın Bağdat'a Son Ziyareti ve Vefat Etmesi

Sultan Melikşah torunu Câfer adına Bağdat'ta hutbe okunmasını istemişti ancak Halife Muktedî bu isteği kabul etmemekte direniyordu. Melikşah Muktedî'yi görevden alıp yerine oğlu Câfer'i "*Her hususta emrine uygun olsun diye, kendi tarafından Bağdat'a halife atamak.*" istemişti. Ancak Nizâmülmülk bu duruma karşı çıkmıştı. Nizâmülmülk Selçuklu-Abbâsî ilişkilerini düzene koyuyor ve dengede tutmaya çalışıyordu. Ancak Nizâmülmülk'ün Bağdat'a doğru giderken öldürülmesi sonucunda bu denge Muktedî aleyhine bozulmuştu. Ordusuyla beraber yola çıkan Melikşah asıl amacı el-Müstazhir Billâh'ın veliahtlıktan azledilip kendi torununun veliaht ilan edilmesiydi. Bu istekler Muktedî'ye bildirilmişti. Fakat o yine bunu kabul etmeye yanaşmamıştı. Bunun üzerine daha da sinirlenen Melikşah, 24 Ramazan 485/28 Ekim 1092 tarihinde üçüncü ve son kez Bağdat'a girmiş ve Muktedî'ye haber gönderip Bağdat'ı terk etmesini emretmişti. Hicaz veya Dımaşk'tan herhangi bir yere gidip Bağdat'tan 24 saat içinde çıkması bildirilmişti. Telaşlanan Muktedî, hazırlanmak için bir ay süre istemişti ancak Melikşah Bağdat'ı hemen terk etmesini istemişti, Niâmülmülk'ün vefatının ardından vezirlik makamına Tâcümülk geçmişti. Muktedî, Tâcümülk'e haber yollayıp biraz daha mühlet istedi. Tâcümülk de sultanın yanına gidip "*Ey sultanım, eğer halktan bir kimse, bir yerden başka yere gitmek istese on günden önce gidemez. Halife ne yapsın nasıl gitsin?*" dedi ve sultan bu durum üzerine on gün daha izin verdi.²³⁹

Sultan Melikşah bu sırada ava çıkmıştı ve avda iken 16 Şevval 485/20 Kasım 1092 tarihinde 38 yaşında vefat etmişti. Sultan Melikşah'ın genç yaşta vefat etmesi bu konu üzerine çeşitli soruların sorulmasına sebep olmuştu. Sultanın eceliyle mi, zehirlenme yoluyla mı, ya da daha farklı bir sebeple mi öldürüldüğü tartışma konusudur. Bu konuda kaynaklarda bile tam bir ittifak söz konusu değildir. Söylentiler üç grup halinde özetlenebilir. İlki av esnasında yediği bir etten dolayı rahatsızlandığı ikincisi av esnasında

²³⁸ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 133; Kitapçı, *Abbâsî Hilâfetinde Selçuklu Hâtunları*, 149-150.

²³⁹ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 83; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 154; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 159-160; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 133; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 206-207; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 217.

iken humma adlı şiddetli bir sıtmaya yakalandığı şeklindeydi. Üçüncü ve en önemli söylenti ise sultanın kasti bir biçimde zehirlenmesi olarak kaynaklarda geçer.²⁴⁰

İbnü'l-Esîr,²⁴¹ Bündârî²⁴² ve Hüseyinî²⁴³ gibi müelliflere göre sultan av esnasında yediği etten dolayı rahatsızlanıp vefat etmiştir. Ahmed b. Mahmud²⁴⁴ ise sultanın av sırasında rahatsızlandığından dolayı vefat ettiğini aktarır. Süryanî müellif Ebü'l-Ferec²⁴⁵ ise “*Hürdik*” adındaki bir hizmetçi tarafından verilen zehirden dolayı vefat ettiğini iddia eder. Ermenî müellifler Müverrih Vardan²⁴⁶ ve Urfalı Mateos²⁴⁷ ise sultanı eşi Terken Hatun’un öldürdüğünü iddia ederler. Selçuklularda ve Abbâsîlerde vezirlik görevinde bulunan Enûşîrvân b. Hâlid (ö. 532/1138) sultanın vefatını hangi sebepten öldüğünü aktarmadan sadece “*vefat etti*” şeklinde vermekle yetinmiştir.²⁴⁸

Kaynaklarda görüldüğü üzere kimi müellif rahatsızlanmaya kimi zehirlenmeye yormuş ancak hiçbir İslâmî kaynakta Bağdat’tan gönderilmek üzere olan Halife Muktedî’nin olaya dahil olması hakkında en ufak bir ima bulunmaması dikkat çekicidir. Hatta Ahmed b. Mahmud halkın olayı Abbâsîlerin kerametine ve soylarının büyüklüğüne yordugunu aktarmıştır. Muktedî bu olayların bizzat içinde olmamasına rağmen o da zan altındadır. Bununla beraber Nizâmülmülk’ün adamları da devlet kademelerindeki yerlerinden oldukları için bir başka şüphelidir.²⁴⁹

Terken Hatun, Sultan Melikşah’ın ölümünü gizlemiş ve cenaze namazı bile kılınmadan geceleyin naaşı saraydan götürülmüştü. Naaşı İsfahan’da kendi yaptırdığı medresenin türbesine gömüldü. Sultan Melikşah’ın ölümünün gizlenmesi sebebiyle Türk geleneklerine göre “*atların kuyruğunun kesilmesi, halkın gözyaşı dökmesi*” gibi matem törenleri gerçekleştirilmemişti. Sultan Melikşah, Abbâsî Hilâfetini Türk hâkimiyetine

---

²⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 173; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 207.

²⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/359.

²⁴² Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 69.

²⁴³ Hüseyinî, *Ahbâr*, 49.

²⁴⁴ Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 160.

²⁴⁵ Ebü'l-Ferec, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, 1/334.

²⁴⁶ Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, 184.

²⁴⁷ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, 178.

²⁴⁸ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 83.

²⁴⁹ Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 160; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 208; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 217.

alamadan vefat etmişti. Uzun yıllar süren çabalar sonucu sağlanmış olan Türk-İslâm dünyasının ve Selçuklu'nun düzeni Melikşah'tan sonraki taht kavgalarıyla bozulmuştu.²⁵⁰

Görülüyor ki Sultan Melikşah, Bağdat'a büyük hedeflerle gelmişti. Türk-İslâm dünyasının tek hâkimi olmayı amaçlamıştı ancak kader bu düşüncelerine engel olmuştu. Genç yaşta iken vefat etmesi, devletin sınırlarını daha da artırma amaçlarına sekte vurmuştu. Bu yaptıklarıyla bile Türk tarihinin en güçlü hükümdarlarından biri olan Melikşah, belki bir süre daha yaşasaydı o zamanlar altın çağını yaşayan Selçuklular kendinden sonra dağılma sürecine girip yavaş yavaş parçalanmaz ve tarih başka türlü yazılabilirdi.

3.2.4. Melikşah'ın Kişiliği

Melikşah fiziken ve ruhen insanların en güzellerindendi. Geniş omuzlu, orta boylu, yuvarlak sakallı ve görünüşü de hafifçe şişmandı. Ata binmeyi sever ve her türden silahı da iyi kullanırdı. Özellikle iyi ok atar, mızrak kullanırdı. Avcılıkta pek mâhir olan Sultan bir gün “*Kendi nefsim için avladığım hayvanları sayın, sayısını bilip ona göre sadaka verelim. Çünkü etini yemediğim hayvanın kanını ve ruhunu boş yere yok etmekten dehşet duyar ve Allah'tan korkarım.*” dedi ve sayılması üzerine neredeyse 10 bin hayvanı avladığı görüldü. Bu hayvanların karşılığında 10 bin dinar sadaka verdi. O vakitten sonra ne zaman ava çıksa hemen avladığı hayvan sayısınca sadakasını verirdi.²⁵¹ Ancak ava olan merakı sebebiyle bazı müellifler, sultanın devlet işlerininin tamamını vezire bırakıp kendi eğlencesi doğrultusunda vaktini geçirdiğini söylemişlerdir.²⁵²

Sultanın halka karşı gösterdiği merhamet ile alakalı birçok hikâye vardı. Bunlardan ilki sultanın Isfahan'dan Bağdat'a doğru üç kez yolculuk yaptığı sırada olan olaylar hakkındadır. Bu yolculuk esnasında geçtiği şehirlerden herhangi birinde bile askerlerinden hiçbirinin halktan zorla veyahut haksız bir şekilde elinden mal aldığı kaynaklarda asla rivayet edilmemişti. Sultanın askerleriyle Bağdat'a geldiği zamanlarda halk, ellerindeki malların kıtlık ve pahalılık sebebiyle azalacağını düşünüp korkuya

²⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/359; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 173; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 133-134; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 218.

²⁵¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 165; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 171; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 134.

²⁵² Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 209.

kapılmıştı. Halk, önce askerlerden korkmasına rağmen sonraki zamanlarda aralarında rahatça dolaşmış ve asker ile halk arasında herhangi bir sıkıntı çıkmamıştı.²⁵³

Sultan, halkın refahı için ticaret malları ve gıda maddelerinden alınan vergiyi kaldırmış, üstüne hac yolundaki gümrük harçlarını da kaldırmak isteyince görevli memurlardan biri “*Ey Sultan, bu sayede, bu yıl devlet hazinesinden 600 binden fazla altın eksiltmiş oldun.*” demişti. Sultan ise “*Para ve mal Allah’a aittir. Kullar onun kullarıdır, yer yüzü de onun ülkesidir, bu nedenle bu iş dediğim gibi olacak. Bu konuda herhangi bir itirazla yanıma gelen olursa onun boynunu vurdururum.*” diyerek halkın durumunun düzeltilmesi için her türlü dünyalık maldan vazgeçmişti. Bu yaptıklarından dolayı ona “*Âdil Sultan*” denmişti.²⁵⁴

Bir başka olay ise Vasıt şehrinin iktâ sahibi Humartekin’in halktan bazılarının altınlarına el koyduğu ve onların dişlerini kırdığı yönünde yaptıklarını şikâyet etmek üzere iki adam sultanın yanına gelmişti. Gelenler, sultandan haklarını istemiş burda çözüme kavuşturmazsa diğer tarafta Allah’tan karşılıklarını alacaklarını belirtmeleri üzerine sultan hemen attan inip Nizâmülmülk’ün yanına gitmiş ona “*Yarın Allah’ın huzuruna çıktığımda Müslümanların hak ve hukukundan sorguya çekilirim benim halim nice olur? Ben bu işleri bana vekâlet edesin diye sana bıraktım. Halk böyle sıkıntılara maruz kalırsa bunun sorumlusu sen olursun. Beni de kendini de düşün.*” dedi. Nizâmülmülk bunun üzerine derhal harekete geçmiş ve Humartekin’i iktâ görevinden almış ve haksız yere el koyduğu altın ve paraların sahiplerine iade edilmesini sağlamıştı. Ayrıca ispatlanması durumunda kısasa kısas olarak Humartekin’in de dişlerinin sökülmesini emretmişti.²⁵⁵

Bir diğer hikâye ise şöyledir: Bir gün bir Türkmen. yanında başka bir Türkmenle sultanın yanına gelip “*Sultanım, bu adam kızımınla beraber olurken gördüm. İzin ver bu adamı öldüreyim.*” diyerek izin istedi. Sultan ise ona “*O adamı öldürme, kızınla evlendir mehri de biz hazineden karşılarız.*” dedi. Ancak adam o kadar sinirliydi ki “*Onu öldürmekten başka bir şey yaparsam kalbimin yarası gitmez.*” dedi. Bunun üzerine sultan kılıcını kınından çıkarıp adama verdi. Onun kılıcı kına sokmasını istedi. Adam ne kadar

²⁵³ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 170; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 178; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 134.

²⁵⁴ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 170; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 134.

²⁵⁵ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 171; Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 134-135.

zorladı ise de sultan kını ters tuttuğu için kılıcı sokamadı. Sultan ona kılıcı neden kına sokamıyorsun dedi. Adam buna izin vermiyorsun ki deyince sultan “*Eğer senin kızın da istemeseydi, Türkmen o yaptığı şeyi yapamazdı. Adamı öldürmek istiyorsan kızınla birlikte ikisini de öldür.*” dedi. Türkmen bu sözler üzerine sultanın yaptığı bu işe hayran olup “*Sultan ne emrederse odur*” diyerek ikisinin nikâhını kıydırdı. Kızın mehri de hazineden verildi.²⁵⁶

Türk ve Çin ülkelerinin en uzağından Yemen’in en uzak noktasına kadar olan ülkelerde Sultan Melikşah adına hutbe okutulurdu. Sultanın vefatı üzerine Rum (Bizans), Hazar, Suriye, Yemen ve diğer tüm ülkelerin hükümdarları taziyelerini bildirmek üzere elçiler gönderdi.²⁵⁷ Sadece Müslümanlara karşı değil diğer gayrimüslimlere karşı da iyilik ve hoşgörü gösterdiği için Sultan Melikşah hakkında Ermeni müellif Urfalı Mateos “*Herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve iyi niyet sahibi Büyük Sultan Melikşah.*” demişti.²⁵⁸

Sultan Melikşah’ın “Ahmed (ö. 481/1088), Dâvud (ö. 474/1082), Berkyaruk (ö. 498/1104), Muhammed Tapar (ö. 511/1118), Sencer (ö. 552/1157), Tuğrul (ö. ?), Emîr Humar (ö. ?) ve Mahmud (ö. 487/1094)” adlarıyla bilinen 8 oğlu bulunmaktadır. “İsmet, Gevher, Mâh-Melek, Safiyye, Sitare ve Seyyide” adlarında 6 kızı vardır. Terken Hatun, Zübeyde Hatun ve Seferiyye Hatun adlarında bilinen 3 tane eşi vardır.²⁵⁹

---

²⁵⁶ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 168-169; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 176-177.

²⁵⁷ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 166; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, 172.

²⁵⁸ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, 178.

²⁵⁹ Muharrem Kesik, *Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah*. (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021), 228; Aydın Usta, *Selçuklu Sultanları* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019), 38.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MELİKŞAH DÖNEMİNİN BAZI ÖZELLİKLERİ

4.1. Eğitim-Öğretim Faaliyetleri

4.1.1. Nizâmiye Medreseleri ve Kurulma Amaçları

Medrese kelimesi sözlükte “*okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak*” anlamına gelen Arapça ders (*dirâse*) kökünden türeyen mekân ismidir. Hz. Muhammed (s.a.v.) zamanında ders yapılan yerlere ise medrese kelimesi kullanılmamıştır. Medine’de Kur’ân öğretimi yapılan mekânlara *dârülkurrâ* deniliyordu. Dârülkurrâlar’ın ilk medreselere örnek teşkil ettiği söylene de Mescid-i Nebvî’nin yanındaki Suffe’nin ilk medrese modeli olarak kabul edilmesi daha doğru görünmektedir. İslâm’ın ilk yıllarında mescidler ve yanındaki yapılar medreseler yapılmaya başladıktan sonra bile eğitim kurumu işlevini devam ettirmiştir. İlk medreselerin ne zaman ve kimin zamanında yapılmaya başlandığı konusunda farklı görüşler mevcuttur. Nizâmiye Medreseleri’nin İslâm tarihinde yapılmış ilk medrese olduğu iddia edilse de bu doğru olarak kabul edilmemektedir.²⁶⁰

Medrese denilince ilk akla gelen ise Nizâmiye Medreseleri’dir. Selçuklular hâkimiyet kurdukları yerlerde siyasî ve askerî anlamda da güçlüydü. Ancak ilmî anlamda ise yeterince güçlü değillerdi. Bunun için medreseler inşa edilmeye başlanacaktı. Bu medreseler yalnızca Türk tarihi ve medeniyeti için değil İslâm tarihi ve medeniyeti için de büyük önem teşkil etmekteydi. Şîî Fâtımî Devleti’nin ve Bâtınîlerin Selçuklu topraklarında giriştikleri siyasî ve askerî saldırılara karşılık verilip bertaraf edilirken öte yandan ilmî saldırılara karşı bir önlem alınması gerekmekteydi. Şîî unsurlar Sünnî Selçuklu ve Abbâsîlerin hâkimiyetinde bulunan yerleri ele geçirmek için yoğun bir propaganda faaliyetlerine girişmişti. Bu zamanlarda Nizâmülmülk tehlikeyi fark etmiş ve durumu Alparslan’a izah ederek medreselerin kurulması için izin almıştı. Bu ilmî saldırıları bertaraf edip Sünnîliği güçlendirmek, devlet kademesinde güvenilir görevliler yetiştirmek için Selçuklu topraklarının her tarafında medreseler açılmaya başlandı.

²⁶⁰ Nebi Bozkurt, “Medrese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/323; Abdülkerim Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/188.

Nizâmülmülk medreseleri açmak için ilk olarak Alparslan'dan izin almış ardından Melikşah döneminde de “*Irak, Horasan, Mâverâünnehir, Suriye ve Anadolu*” gibi şehirlerde medreseler açmıştı. Bu şehirlerde hangi medreselerin açıldığına kısaca değineceğiz. Medreselerin geneline Nizâmiye Medreseleri adı verilmesinin sebebi ise Bağdat Nizâmiye Medresesi örnek alınarak yapıldığı içindir.²⁶¹

Nizâmiye Medreseleri'nin en dikkat çeken yönü ise Selçuklulardan önce inşa edilmiş medreselerin özel şahıslar tarafından kurulmasıydı. Ancak Nizâmiye Medreseleri, sultanın ve devlet adamlarının katkısıyla meydana getirilmişti. Medreselerin bizzat devlet tarafından kurulması, masraflarının karşılanıp ve müfredatının planlanmasının devlet eliyle yapılması tamamen Selçukluların eseridir. Medreselerin Nizâmülmülk'ün adına izafeten Nizâmiye adını alması bazı tarihçilerin bu medreselerin özel bir şahıs tarafından yapıldığını iddia etmesine sebep olmaktadır. Ancak Vezir Nizâmülmülk devletin ve sultanın ücretli bir çalışanıydı. Yaptığı hizmetler devlet ve sultan içindir. Bu sebepten ötürü medreselerin adının Nizâmiye olması bu müesseselerin devlet müessesesi olduğunu gölgelemez.²⁶²

Nîşâbur Nizâmiye Medresesi: İlk kurulan Nizâmiye Medresesi, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk başkenti olan Nîşâbur'da inşa edilmiştir. Kuruluş hikayesi ise şu şekildedir; Alparslan, Nîşâbur'da bir mescidin önünden geçerken kapıda kıyafetleri perişan halde bulunan “*fukaha*” grubu gördü. Bu grup Alparslan'a karşı ne saygı gösterdi ne de dua etti. Bu durum karşısında şaşkınlıkla yanında bulunan Nizâmülmülk'e gördükleri kişilerin kim olduğunu sordu. Nizâmülmülk de “*Onlar ilim arayıcılarıdır (perişan kıyafetlerine rağmen), manevî anlamda insanların en üstünüdürler. Dünya nimetlerine pek aldırış etmezler zaten kıyafetleri de onların durumunu gösterir.*” şeklinde cevap verdi. Bu açıklamayı yaptıktan sonra Alparslan'ın kalben yumuşadığını gören Nizâmülmülk “*Eğer Sultan izin verirse onlar için kalacak yer inşa edeyim, kendilerine rızık vereyim. Böylece onlar hem ilim tahsili ile meşgul olurlar hem de Sultan'a ve devletine dua ederler.*” dedi. Bu durumun ardından Alparslan medreselerin kurulması için

²⁶¹ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alparslan ve Zamanı*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001), 3/347-348; Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/188; Bozkurt, “Medrese”, 28/323.

²⁶² Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 3/349; Bahar Berberoğlu, “Yükseköğretimde Fırsat Eşitliği, Nizamiye Medreseleri”, *Maarif Mektepleri Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi* 3/1 (01 Temmuz 2019), 40.

gerekli izni verdi. Bunun üzerine Nizâmülmülk ülkenin her tarafında medreseler kurulması için harekete geçti.²⁶³

Verilecek izin konusunda merak edilen hususların başında Hanefî mezhebine aşırı bağlılık gösteren Alparslan'ın, Şâfiî kaidelere göre eğitim veren kurumların yapılmasına izin verip vermeyeceği idi. Ancak Alparslan'ın Nişâbur'da şahit olduğu olay, onun yumuşayıp onay vermesine hatta bu medreselerin ülkenin her tarafında kurulmasına sebep olacaktı. 459/1067 yılında faaliyete geçen Nişâbur Nizâmiye Medresesi, Nizâmülmülk tarafından İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî adına yaptırıldığı ve Cüveynî'nin de bu medresede yirmi yıldan fazla bir süre ders verdiği rivayet edilir. Bu medresede verdiği derslere yaklaşık 300-400 öğrencinin devam ettiği kaydedilir. Cüveynî'den sonra bu medresede “Gazzâlî, Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin oğlu Ebû Nasr Abdürrahîm el-Kuşeyrî ve Muhammed b. Ahmed el-Mervezî” gibi isimler ders vermişlerdir.²⁶⁴

Bağdat Nizâmiye Medresesi: Kurulan diğer Nizâmiye Medreseleri'ne oranla daha çok tanınan ve meşhur olan Bağdat Nizâmiye Medresesi tarih olarak bakıldığında ilk kurulan medrese değildir. Nizâmülmülk “*dünyada eşi benzeri olmayan ve adını kıyamete kadar yaşatacak.*” bir medrese inşa etmeye karar vermiş ve bunun için de Bağdat Amîdi Ebû Sa'd el-Kâşî'yi görevlendirmişti. Zilhicce 457/Kasım 1065'de Dicle Nehrinin doğu yakasında yapımına başlanan medresenin inşaatı bu yerde bulunan *Meşreatü'z-zevâyâ, el-Furda, Bâbü'ş-şâîr ve Derbü'z-za'ferânî*'deki evler yüzünden bitirilememişti. 10 Zilkade 459/22 Eylül 1067 tarihinde tamamlanıp faaliyete geçti.²⁶⁵

Medresenin açılış töreni ise olaylı geçmişti. Açılış töreninde Nizâmülmülk hariç tüm halk orda bulunmaktaydı. Halk medresenin açılması için kendisi adına inşa ettirilen Ebû İshak eş-Şîrâzî'yi (ö. 476/1083) bekliyordu. Daha önce söz vermesine rağmen eş-Şîrâzî törene gelmedi. Açılış günü medreseye doğru gelirken bir çocuğun “*Sahiplerinden zorla koparılan toprağın bir kısmında kurulan bu medresede nasıl eğitimi kabul edersin?*” sözüyle gelmekten vazgeçtiği rivayet edilir.²⁶⁶ Ancak bu konuda M. Asad Talas

²⁶³ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 3/353.

²⁶⁴ Özeydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/189; Cihan Piyadeoğlu, “Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (09 Ekim 2018), 128.

²⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/212; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 90; Özeydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/189.

²⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1997, 8/212; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 3/359; M. Asad Talas, *Nizamiye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim* (Samsun: Etüt Yayınları, 2000), 41.

farklı düşünmektedir. Şîrâzî'ye tek başına yanaşan bir çocuğun onu ders verme kararından vazgeçirmesini kabul etmenin çocukça bir yaklaşım olacağını ifade etmiştir. Bu medreselerin Sünnîlerin prestijini artırmak ve görüşlerini yaymak için kurulduğunu bilen Bâtınîler tarafından çocuğun yollanmış olabileceğini düşünmektedir.²⁶⁷

Medresenin açılış günü ders vermek için Şîrâzî yerine İbnü's-Sabbâğ (ö. 477/1084) seçilmişti. Onu seçenin Kâşî olduğu tahmin edilmektedir. İbnü's-Sabbâğ önce bu görevi kabul etmek istememiş sonrasında Bağdat'ın zengin tüccarlarından Ebû Mansûr b. Yûsuf'un kendisine kefil olmasıyla ders vermeyi kabul etmişti. Nizâmülmülk bu olanları duyunca çok sinirlenmiş ve bu durumdan Kâşî'yi sorumlu tutmuştu. Kâşî'yi tehdit etmiş bu medreseyi kimin için yaptırdığını sormuştu. İbnü's-Sabbâğ'ın ders vermesini kabul etmemiş, Şîrâzî'nin medresede göreve getirilmesini söylemişti. Kâşî, Şîrâzî'nin yanına gidip durumu bildirmiş ancak yine kabul etmeyince çareyi Halife'ye anlatmakta bulmuştu. Halife ise Şîrâzî'ye gönderdiği mektupta şu şekilde samimi bir ricada bulunmuştu: *“Bu yabancılar ile yani Arap olmayanlarla durumumuzu biliyorsun. Bu olayın sorumluluğunun da bana yüklenmesinden korkarım.”* Bu mektup üzerine Şîrâzî, medreseye gelmeyi kabul etmiş ve ders vermeye başlamıştır.²⁶⁸

İsfahan Nizâmiye Medresesi: Cuma Mescidi'nin yanına yaptırılan ve masrafları için de vakıflar kurulan bu medresenin müderrisliği için Nizâmülmülk, Merv'de verdiği vaazdan etkilendiği Ebû Bekir Sadreddin Muhammed b. Sâbit el-Hucendî'yi görevlendirmişti. Hucendî aynı zamanda vakfın da mütevellisi olarak görevliydi. Ailesinin lakabı Sadreddin olarak bilindiği için bu medreseye Sadriyye Medresesi de denmiştir. Bağdat Nizâmiye Medresesi ile yakın tarihlerde inşa edilen bu medrese büyük bir kütüphaneye sahipti. 8/14. yüzyılda eğitim verdiği bilinmektedir.²⁶⁹

Belh Nizâmiye Medresesi: Nizâmülmülk'ün yaptırdığı ve Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Tâhir'i görevlendirdiği bu medrese 548/1153 tarihinde Oğuz istilasına kadar ayakta kalmıştır.²⁷⁰

²⁶⁷ Talas, *Nizamiye Medresesi*, 42.

²⁶⁸ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 3/360; İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, 114.

²⁶⁹ Özeydin, “Nizâmiye Medresesi”, 33: 190.

²⁷⁰ Özeydin, “Nizâmiye Medresesi”, 33: 190.

Basra Nizâmiye Medresesi: Yapım tarihi ve bu medresede görev alan isimler net olarak bilinmemektedir. Ancak Bağdat Nizâmiye Medresesi'nden daha geniş olduğu aktarılan medrese 655/1258 yılına kadar ayakta kalmıştır.²⁷¹

Herat Nizâmiye Medresesi: Kuruluş tarihi hakkında net bilgi bulunmamakla beraber 478/1085 yılında aktif olarak derslerin verildiği bilinmektedir. Ebû Saîd Muhyiddin en-Nîsâbûrî adında görevli müderrisin zamanında bu medresede Şâfiî mezhebiyle Hanbelî mezhebine mensup kişiler arasında olaylar çıkmış ve Nizâmülmülk duruma el koyup en-Nîsâbûrî'yi görevden almıştı. Onun yerine Ebû Bekir Muhammed b. Ali eş-Şâşî'yi (ö. 485/1092) görevlendirmiş ve bu görevini ölene kadar sürdürmüştü.²⁷²

Merv Nizâmiye Medresesi: Nizâmülmülk'ün yaptırdığı bu medreseye önceden Hanefî mezhebinden olan ama daha sonra Şâfiî mezhebine geçen Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî (ö. 489/1096) görevlendirilmişti. Bu medresesinin kütüphanesinde çok fazla sayıda kitabın bulunduğu aktarılır.²⁷³

Medreseler hakkında verilen bilgilerden sonra kuruluş amaçlarını maddeler halinde şöyle açıklayabiliriz:

1. Tevhit akidesi ile birlikte İslâm dinini bu medreselerde eğitim görüp yetişmiş âlimlerin katkılarıyla toplumda yerleşmesini ve dini ilimlerin sistemli bir biçimde öğrenilmesini sağlamak,
2. Geçmişten beri camilerde yapılan eğitim faaliyetlerini devlet katkısıyla daha da geliştirmek,
3. Toprakların artmasıyla daha da büyüyen devletin yönetim kademesindeki kadrolar için nitelikli adam yetiştirmek,
4. Şiî propagandaya karşı Sünnîliğin savunulması ve Bâtınîlere karşı ilmî sahada da mücadele edilmesi,
5. Sünnîliği halka doğru ve yeterli bir şekilde anlatacak öğreticilerin yetiştirilmesi.²⁷⁴

²⁷¹ Özeydın, "Nizâmiye Medresesi", 33: 190.

²⁷² Özeydın, "Nizâmiye Medresesi", 33: 190.

²⁷³ Özeydın, "Nizâmiye Medresesi", 33: 190.

²⁷⁴ Muhiddin Okumuşlar, "Ehl-i Sünnetin Kurumlaşmasında Nizamiye Medreselerinin Etkisi", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 8/1 (31 Mayıs 2008), 144.

Nizâmiye Medreseleri'nin bu kuruluş amaçlarını ve hedeflerini gerçekleştirebilmesi için çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. Bu yöntemleri maddeler halinde sıralarsak:

1. Medreseler kurulurken öncelikli olarak Sünnî hilafetin merkezî Bağdat tercih edilmiştir. Ayrıca o dönem Selçuklu topraklarında devletin merkezi yerlerine ve Basra, Nîşâbur gibi Şîî tehlikenin var olduğu yerlere kurulmuştur. Bu sayede Bağdat'ın ve Şîî tehlikesinin fikrî anlamda ülkeyi tehdit ettiği yerlerin Sünnîliğin kalesi haline getirilip mücadele edilmesi amaçlanmıştır.
2. Medreselere atanacak hocalar, medreselerin kuruluş amacına uygun şekilde eğitim verebilmesi için bizzat Nizâmülmülk tarafından seçiliyordu. Bu duruma örnek olarak Nizâmülmülk'ün, Ebû İshak eş-Şîrâzî ile görüşüp Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne ataması ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî için Nîşâbur Nizâmiye Medresesi'ni inşa ettirip onu görevlendirmesi gösterilebilir.
3. Medreselerde verilecek dersler Şâfiî fihmına uygun ve akaid alanında da Eş'arî mezhebinin görüşlerine uygun olacaktır. Bu esaslar Nizâmülmülk tarafından bizzat medresedeki hocalar ile görüşülüp istişare edildikten sonra kabul edilmiştir.
4. Medreselerde eğitimin aksamadan düzenli bir şekilde verilmesi için maddî imkanların oluşturulması yani vakıfların kurulması. Bu vakıflar sayesinde sadece müderrislerin özel odası değil öğrencilerin bile özel odası olmuştur.²⁷⁵

Nizâmülmülk, bu amaçlanan ve uygulanan ana politikalara uygun bir şekilde din adamlarını koruyup, kollamış ve onları her türlü tehlikeden muhafaza etmiştir. Ana hedef olarak Selçuklu toplumunda yaşayan insanların Şîî-Bâtınî fikirlerden etkilenmeden İslâm'ın ve Sünnîliğin doğru bir şekilde öğretilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç gerçekleştirilirken Sünnî mezhepler içinde herhangi bir üstünlük öne çıkarılmamış. Bunun sebebi ise yönetim kademesindeki Türkler Hanefî mezhebine mensup iken Nizâmülmülk Şâfiî mezhebine tâbii idi. Ortak payda olarak Sünnîlik hedeflenmiş ve mezhepsel bir bakış açısı ile olaya yaklaşılmamıştır.²⁷⁶

²⁷⁵ Okumuşlar, "Ehl-i Sünnetin Kurumlaşması", 144-145.

²⁷⁶ Ahmet Ocak, "Nizâmülmülk'ün Dinî ve Fikrî Hayatı", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (09 Ekim 2018), 38.

Tabi genel politika mezhep ayrımı yapılmaması yönündeydi ancak medreselerde ders veren hocaların yaptıkları sebebiyle sonu kanlı biten olaylar da yaşanmıştır. Ebû Nasr Kuşeyrî (ö. 514/1120) 468/1077 senesinde Nizâmiye Medresesi'nde vaaz verdiği sırada Eş'ârî mezhebini diğer mezheplere karşı yüceltiyor ve Hanbelî Mezhebini sert bir şekilde eleştirip kötülüyordu. Hanbelîler ise Kuşeyrî'yi ve onun taraftarlarını kınıyordu. Ayrıca Kuşeyrî'ye destek veren Ebû İshak eş-Şîrâzî'yi eleştiriyorlardı. Daha da ileri giden Hanbelîler meydanlara çıkıp bağırıp çağırmaya başladılar. Bu durum üzerine sayıca az olan Şâfîiler, Nizâmülmülk'e mektup yazarak yardım istediler.²⁷⁷

İki mezhep arasındaki olaylar istenmeyen durumlara bürünmeye başlamıştı. Taraflar arasında çatışmalar başlamış hatta bir Hanbelî bu olaylar sırasında öldürülmüştü. Nizâmülmülk bu olayların bitirilmesi için bir mektup yollamıştı. Mektubun içeriğinde özetle sultanın bu medreseleri kurmasının herhangi bir mezhebi yüceltmek veya diğerini yermek gibi düşüncesinin olmadığını asıl amacının Sünnîliğin güçlendirilmesi olduğunu belirtiyordu. Medreselerin mezhebî ihtilafların artırılması için değil Sünnîliğin güçlendirilmesi için açıldığı, eğer bu durumlar böyle devam ederse medreselerin kapatılabileceğini söylüyordu. Hanbelî Mezhebi imâmı Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) büyük bir imâm olup Bağdat'ta üstün olan mezhebin Hanbelîlik olduğunu ve İmâm Eş'ârî'ye (ö. 324/935) dil uzatanların yanlış yolda olduklarını mektubunda bildirmiş. Nizâmülmülk'ün bu mektubu Hanbelîler arasında dolaştırılınca çok mutlu olup sevinmişlerdi.²⁷⁸

4.1.2. Nizâmiye Medreseleri'nin Özellikleri

Nizâmiye Medreseleri kurulduktan sonra vakıflar kurulmuştu. Bu vakıflar sayesinde Nizâmiye Medreseleri'nin bakımı, hocalar ve öğrencilerin masrafları karşılanıyordu. Hoca ve öğrenciler maaşları dahil tüm ihtiyaçlarını kurulan bu vakıflar sayesinde alıyordu. Uzun yıllar vakıf gelirleri ile medreselerin masrafları bu şekilde karşılanmıştı. Nizâmiye Medreseleri, İslâm tarihi için ilk örnek teşkil ediyor denilemese de bu vakıflar tam anlamıyla bir yenilik ve orijinallik sayılır. Vakıflar sadece o zamana göre değil şimdiki zaman için bile ileri müessese örneği olarak kabul edilir. Vakıfların

²⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 120.

²⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 124-125; Ocak, "Nizâmülmülk'ün Dinî ve Fikrî Hayatı", 38-39.

başlangıç tarihi ise Bağdat Nizâmiye Medresesi kurulduktan üç yıl sonra 462/1070 olarak kaynaklarda geçer.²⁷⁹

Nizâmülmülk vakıflar için şartlar hazırlamış ve yapılan törenle Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde bunları açıklamıştı:

1. Medresenin temelden ve esastan Şâfiî mezhebine mensup kimselere ait olduğunu şart koşmuş,
2. Yine buraya vakfedilen emlak, arazi ve medresenin hemen karşısında inşa edilen kapalı çarşının Şâfiî mezhebine mensup kimselere tahsis edildiği,
3. Medreseye aynı mezhepten olmak üzere vâiz, müderris ve kütüphaneci atanmasını,
4. Kur'ân'ın okunmasını öğretecek bir hocanın atanmasını,
5. Arap dili ve kurallarını öğretecek bir hocanın atanmasını,
6. Medresede görevli çalışanlara vakfın gelirlerinden belirli bir miktar para tahsis edilmesi,
7. Son olarak, kurulan vakıfların idaresinin Nizâmülmülk'e ve onun çocuklarına ait olması şart koşulmuştu.²⁸⁰

Nizâmiye Medreseleri'nin idare ve yönetimi Nizâmülmülk'e verildi. Kendi vefat ettikten sonra da vekillerinin sadece çocuklarından seçilmesini veya önemli Şâfiî din adamlarından biri olmasını istedi. Bu isteği üzerine sülalesi 8/12. yüzyıla kadar vakıfların yönetimini ellerinde tuttu. Nizâmülmülk'ün soyundan olan son vakıf yöneticisi *Ebu Ali Hasan b. Muhammed b. Ali Ahmed Nizâmülmülk* (ö. 617/1220) olduğu rivayetlerde geçer. Nizâmülmülk'ün sülalesinin kaybolmasının ardından vakıfların yönetimini Bağdat Halifeleri üzerlerine aldı. Medreselere hocaların ve yardımcılarının atanması işleminin de bizzat Nizâmülmülk'ün ve sülalesinin emriyle yapılması esas idi.²⁸¹

Ayrıca o zamana kadar yüksek öğretim kurumları maddî olarak güçlü kimselerin elinde bulunuyordu. Bu medreseler sayesinde sadece zengin öğrenciler değil fakir

²⁷⁹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 3/362; Talas, *Nizamiye Medresesi*, 47; Zeki Atçeken - Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*. (Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları, 2012), 138-139.

²⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 160; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 3/363; Atçeken - Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri*, 139.

²⁸¹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 3/365; Talas, *Nizamiye Medresesi*, 47-48; Atçeken - Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri*, 140.

öğrenciler de eğitim görmeye başlamış ve eğitimdeki fırsat eşitliği devlet eliyle kurulan Nizâmiye Medreseleri'nde bir nebze de olsa sağlanmaya çalışılmıştır. Ek olarak medreselere sağlanan imkanlar ve öğrencilere hem eğitim alırken hem de medreseyi bitirdikten sonra yapılan yardımlar, halkın da ilgisini artırmaktaydı. Örnek olarak vermek gerekirse öğrencilere eğitim hayatları boyunca sadece kalacak yer tahsis edilmekle kalmamış onların eğitim aldığı süre zarfında burs verip geçim sıkıntısı çekmemeleri için imkanlar sunulmuştur.²⁸²

Nizâmiye Medreseleri'nde eğitimin kesintisiz devam edebilmesi için kurulan vakıflar hem öğrenciler hem de ders veren hocalar için dönüm noktası idi. Nitekim Ebû İshak eş-Şîrâzî, göreve başlamadan önce üstüne doğru düzgün kıyafet alamıyor hatta çoğu zaman yiyecek bile bulamıyordu. Aldığı maaşla biraz rahatlasa da eş-Şîrâzî mütevazî hayatından vazgeçmemiş ve maddi yetersizliklerden dolayı hac görevini yerine getirememişti.²⁸³

Nizâmiye Medreseleri yükseköğretim kurumu olduğu için takip edilen bir yöntemin tespit edilmesi mümkün değildir. M. Asad Talas sebebini şöyle açıklamıştır: *“Çünkü hiçbir yöntem müderrislere telkin edilmiyor ve onların hepsinin ayrı ayrı serbest bir şekilde uyguladıkları kendi yöntemleri olduğuna inanıyoruz.”*²⁸⁴

Nizâmiye Medreseleri'ndeki hocaların ve yardımcılarının hayatları incelendiğinde bu medreselerde birçok ders verilmiştir. Aşağıda verilen dersler haricinde ise Eş'ârî âlimleri genel felsefe ve metafizik gibi derslerin öğretimini yasaklamışlardı. Bu medresedeki dersler ise şu şekilde sıralanabilir:

1. Kur'ân ve Kur'ân ilimleri,
2. Hadis ve ilimleri,
3. Şâfîî usulü fikhî ve Eş'ârî kelamı,
4. Şâfîî fikhî,
5. Arapça ve ilimleri,
6. Âdâb ve kısımları,

²⁸² Atçeken - Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri*, 137; Yazar, “Nizâmülmülk Etkisi”, 257.

²⁸³ Bilal Aybakan, “Şîrâzî, Ebû İshak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/185; Piyadeoğlu, “Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi”, 133.

²⁸⁴ Talas, *Nizamiye Medresesi*, 51.

7. Riyâdıyât (matematik) ve ferâiz (miras taksimi ile ilgili ilim)²⁸⁵

Nizâmiye Medreseleri'nde eğitimin kaliteli ve özgür düşünce esaslı olarak verilmesi İslâm dünyasının çeşitli şehirlerinden öğrencilerin gelmesine sebep olmuştur. Bu gelen öğrenciler eğitimlerini tamamladıktan sonra kendi şehirlerine gidip hizmet vermeye başlamışlardı. Bu sayede öğrenciler yoluyla Sünnîlik yayılma alanı buluyordu. Bu etki sadece Selçuklu topraklarına yakın belirli ülkeler ile sınırlı kalmamış, Kuzey Afrika ve Endülüs'ten bile öğrenciler Nizâmiye Medreselerinde eğitim almak için gelmişti. Bu öğrenciler de gittikleri yerlerde İslâm dininin yayılmasına katkı sağlamışlardı. Endülüs'te medreseler yapılmaya başlanmış buralarda batılı gayrimüslimler de eğitim almışlardı. Batılı eğitim kurumları da bu medreseleri örnek alıp eğitim müfredatından yararlanmışlardı. Hatta bu konu için Ziya Paşa şu sözleri söylemişti:

*“Ger Endülüs olmasa Ziyadar,
Kim Avrupa'yı ederdi bîdar”²⁸⁶*

Şimdiye kadar Nizâmiye Medreseleri'nin olumlu yönlerinden bahsettik ancak bu medreseler bazı yönlerden eleştirilmiştir. Bu eleştirileri özetlemeye çalışırsak kısaca şöyle açıklayabiliriz: Her ne kadar mezhep ayrımının yapılmadığı söylene de verilen eğitimin Şâfiî mezhebi ağırlıklı olması diğer Sünnî mezheplere olan ilginin azalmasına sebep olmuş ve kısmen de olsa bu mezhepler dışlanmıştır. Bu yüzden de Şâfiî mezhebinden olmayan ilim adamlarından yeteri derecede faydalanılamamıştır. Eş'ârî âlimlerinin felsefe gibi derslerin eğitimini yasaklaması hür düşüncenin ilerlemesine engel olmuştur. Bu iki fikrî eleştirinin haricinde özellikle Mâverâünnehr âlimleri medresede görev yapan hocaların ve öğrencilerin aldığı maaş ve bursun ilmin itibarını düşürüp zarar verdiğini belirtmişlerdi. Nizâmiye Medreseleri'nin devlet destekli kurulması bu kurumun siyasetin müdahalesine açık hale gelmesine sebep olmuştur. Bu devirdeki şairlerin yazdığı şiirlerde siyasetçileri övmeleri şiir için olumsuz bir durum olmuştur.²⁸⁷ Bu yönler Nizâmiye Medreseleri için eleştiri konusu olmuştur.

²⁸⁵ Talas, *Nizamiye Medresesi*, 51; Ahmet Beken, “Nizâmiye Medreseleri'nde Öğretimi Yapılan İlimler”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 21/2 (25 Aralık 2021), 423.

²⁸⁶ “Eğer Endülüs ışık saçmasaydı, Avrupa'yı kim uyandırır?” Fahri Kayadibi, “İslam Dini'nin Eğitim ve Öğretime Verdiği Önem”, *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 4 (16 Nisan 2012), 42; Berberoğlu, “Yükseköğretimde Fırsat Eşitliği”, 46.

²⁸⁷ Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, 33/191.

4.2. Melikşah Dönemi Selçuklu'da Sosyal ve Kültürel Hayat

Büyük Selçuklu İmparatorluğu çok uluslu bir toplum yapısına sahipti. Devletin temelini oluşturan Türkmenleri bünyesinde barındırmaktaydı. Türkmenler haricinde Arap, Ermenî, Yahudî gibi her türlü ırktan insana ve sadece Müslümanlara değil her türlü dinden insana da ev sahipliği yapılmıştır. Sultan Melikşah, 20 yıllık hükümdarlığı süresince ülkeyi adaletle yönetmiş, vefatından sonra dahi başka dinden ve milletlerden olan müellifler tarafından övgüyle anılmıştır.

Türkmenler, göçebe ve yerleşik olarak iki kısma ayrılıyordu. Göçebe olanlar genellikle hayvancılık ile yerleşik Türkmenler ise tarım ile ilgileniyordu. Yerleşik Türkmenlerin başında dihan bulunmaktaydı. Nizâmülmülk kurduğu iktâ sistemi sayesinde o zamana kadar uygulanagelen Türk-İslâm devletlerindeki sistemi baştan aşağıya yenilemiş ve hem halk için hem de devlet için büyük faydalar sağlamıştır.²⁸⁸

Selçuklular ele geçirdiği topraklarda birçok milletle karşılaşmıştır. Bunlardan biri de Ermenîler idi. Ermenîler tâbi oldukları dinin yani Hristiyanlık resmî inancına sahip Bizans yönetiminde bulamadıkları huzuru Selçuklular devrinde bulmuştur. Şimdi örneğini vereceğimiz olay ile birlikte Ermenîlerin adaletli Selçuklu idaresine ve Sultan Melikşah'a karşı olan bakış açılarının olumlu olduğunu göreceğiz.²⁸⁹

Ermenî Barseğ, bazı bölgelerde Hristiyan halkın baskı gördüğünü, kilise, manastır ve rahiplerden vergi alınması için zor kullanıldığını görmeleri üzerine durumu Sultan Melikşah'a şikâyet etmeye karar vermişti. 10 bin altın ve gümüş gibi hediyelerle yola çıkıp rahiplerden oluşan bir heyetle sultanın huzuruna çıkmışlardı. Heyet Sultan Melikşah'a "*İranlıların ve bütün hristiyanların âlicenap ve tatlı Sultanı*" şeklinde iltifatlarda bulunmuştu ve Melikşah da onların taleplerini yerine getirmişti. Sultan, bu taleplerin yerine getirilmesi amacıyla "*Bütün kilise, manastır ve ruhanîlerin vergiden muaf edilmesi*" şeklinde ferman çıkardı. Barseğ ve heyet bu çıkarılan fermanı dolaylı çok mutlu ve sevinçli şekilde ülkelerine döndü.²⁹⁰

²⁸⁸ Sevim - Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 517; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 169.

²⁸⁹ Bilal Gök, "Büyük Selçuklu Devleti'nde Ermeniler: Başlangıcından Melikşah'ın Ölümüne Kadar (1018-1092)", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 3/7 (15 Temmuz 2015), 183.

²⁹⁰ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, 176.

Sultan Melikşah'ın eşi Zübeyde Hatun'un kardeşi Azerbaycan valisi İsmail de bu fermana uyarak vergileri kaldırmış ve Ermenîlerin yaşadıkları bölgelerdeki evleri imâr ettirmişti. Ermenîleri himayesi altına alarak onları ve manastırlarını, İranlıların fenalıklarına karşı korumuştur. Bu gibi iyilikleri karşısında müellif Urfalı Mateos, Sultan Melikşah'ın vefatının ardından şu övgülerle bahsetmişti: “1092 yılında herkesin babası, bütün insanlara karşı merhametli ve iyi niyet sahibi bir zat Sultan Melikşah öldü. Melikşah'ın ölümü bütün dünyayı büyük bir matemin içine düşürdü.”²⁹¹

Bağdat'ta Abbâsî halifesinin vezirinin Müslüman olmayanların ayırt edilebilmesi için kıyafetlerine ettiği müdahale yüzünden Yahudî İbn Samhâ, Bağdat şahnesi Sa'düddeve Gevherâyîn ile birlikte sultanın huzuruna çıkıp durumu anlatmışlar ve vezir de bu sebepten dolayı görevden alınmıştı. Ayrıca önceden bahsettiğimiz Yahudî İbn Allân, Nizâmülmülk'ün himayesinde olan gayet güçlü biriydi. Eşi vefat ettiği zaman Basra şehrinin kadısı hariç tüm halk cenazeye katılmıştı.²⁹² Her türlü dinden insanlara karşı hoşgörölü davranılmış ve onların Selçuklu topraklarında huzurla yaşamaları için Sultan Melikşah ve yöneticiler ellerinden geleni yapmışlardı.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Sultan Melikşah döneminde idarî, askerî, ilmî, içtimaî vs. her anlamda en müreffeh yıllarını yaşamaktaydı. Devlet teşkilatları düzene konulmuş, muntazam hale getirilmiş, askerî iktâlar ile ordu düzenlenmiş, kurulan Nizâmiye Medreseleri ile o dönemin en gelişmiş eğitim kurumları kurulmuştu. Bunların yanında kültür hareketleri de meydana gelmiş ve açılan medreseler sayesinde birçok âlim, sufi, fakih, mühendis, mimar yetişmiş ve gökbilimciler tarafından takvim bile hazırlanmıştı.

Sultan Melikşah, hicrî takvim devlet işlerinde yetersiz kaldığı ve Abbâsîlerin de devlet işlerinin yerine getirilmesi için malî takvim yapmaması sebebiyle güneş yılının esas alınarak bir takvim yapılmasını kurdurduğu heyetten istemişti. Bunun için kurdurduğu rasathanede Ömer Hayyâm'ın başkanlığında “Ebü'l-Muzaffer İsfizârî, Meymûn b. Necîb el-Vâsîtî, Abdurrahman Hâris ve Muhammed Hâzin'den” oluşan heyet çalışmalara başladı. Bu heyet eski İran takvimlerini inceleyerek Celâlî adında takvim oluşturdular. Takvimin Celâlî olarak isimlendirilmesinin sebebi ise Sultan Melikşah'ın

²⁹¹ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, 178-179.

²⁹² Turan, *Selçuklular Tarihi*, 320-321.

lakabına “*Celâlüddeve*” izafe edilmişti. Bir diğer isim olarak *Melikî* olarak geçmektedir. Başlangıç günü olarak 9 Ramazan 471/21 Mart 1079 tarihi belirlenmişti.²⁹³

Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde çok sayıda önemli âlim yetişmiş. Bu âlimler sayesinde ilmî ve fikrî hayatta kalkınma gerçekleşmişti. Bu âlimlere ilk örnek Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'dir. Kuşeyrî yazdığı eserler ile kendinden sonrakilere örnek olmuştur. Bunlar; *Risâle-i Kuşeyriyye* ile Gazzâlî'nin *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* adlı eserine ve Feridüddin Attâr'ın *Tezkiretü'l-Evliyâ*'sına örnek olmuştur. Bir diğer önemli isim ise İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'dir. Cüveynî devrin en önemli âlimlerinden biridir. Cüveynî, Nizâmiye Medreseleri'nde görev almış ve onun ilminden istifade edebilmek için yanına sayısız insan geliyordu. Bir başka önemli isim de Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin kendisi için kurulduğunu daha önce aktardığımız Ebû İshak eş-Şîrâzî'dir. Şîrâzî halk üzerinde o kadar etkili bir isimdi ki onun uğradığı şehirlerde kendisine büyük bir saygı gösteriliyor, kadınlar ve çocuklar da dahil onun ayaklarına yüz sürüyorlardı ve onun bastığı yerlerden toprak alıp saklıyorlardı.²⁹⁴

Şan ve şöhreti geçmişten beri büyük olan ve İslâm dünyasının yetiştirmiş olduğu büyük âlimlerden biri de *Hüccetü'l-İslâm* lakabıyla tanınan İmâm Gazzâlî'dir (ö. 505/1111). İmâm Gazzâlî, Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nde görevli İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin yanında derslere katılarak kısa sürede en parlak öğrencilerinden biri olmuştu. Nizâmülmülk'ün de kısa sürede dikkatini çekmeyi başaran İmâm Gazzâlî, Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne 484/1091 yılında henüz 34 yaşında iken görevlendirilmişti. İlerleyen yıllarda yazdığı eserler ile de adından söz ettiren İmâm Gazzâlî, gittikçe tehlikeli bir duruma dönüşen Bâtınî tehlikesine karşı “*Kitâb-ı Kavâsimü'l-Bâtiniyye* ve *Fedâihu'l-Bâtiniyye*” adlı eserlerini yazmıştı. Yazdığı en önemli eser olan “*İhyâü Ulûmi'd-Dîn*” üzerine kendinden sonra birçok fikir yürütülmüştür.²⁹⁵

²⁹³ A. Necati Akgür, “Celâlî Takvimi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/257; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 186; Kafesoğlu, *Selçuklular*, 111; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 332.

²⁹⁴ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 175-178.

²⁹⁵ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 179-180.

SONUÇ

Sultan Melikşah dönemi Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun en ihtişamlı dönemi olmuştur. Bu dönem 1072'den başlayıp 1092 tarihine kadar ki 20 yıllık bir dönemi kapsamaktadır. Genişleyen topraklar, halkın refah düzeyinin yükselmesi, idarî ve siyasî gibi alanlar dahil olmak üzere Selçuklular her anlamda büyük gelişmelerle devletin düzenini sağlam bir şekilde kurmuştur. Bir devlet iç politika da başarılı olmadan dışarıya yönelemez. Bunun için öncelikli olarak içerideki problemlerin çözülmesi hedeflenmiş ve devletin düzeni kurulmaya çalışılmıştır.

Sultan Melikşah bu düzeni sağlamak için öncelikle Selçuklu tahtını ele geçirmek isteyenlerle mücadele etmiştir. Babası Alparslan'ın vasiyeti üzerine Selçuklu tahtına geçmiş ancak amcası Kirman Meliki Kavurd Bey bu durumu kabul etmeyip isyan etmiştir. Sultan Melikşah tahta geçtiği sırada henüz 18 yaşında olması sebebiyle bu isyanı veziri Nizâmülmülk'ün desteğiyle çözmeye çalışmış ve başarılı olmuştur. İsyancılar amcası ile bitmemiş sonraki yıllarda bu sefer kardeşi Tekiş Selçuklu tahtını ele geçirmek için isyan etmiştir. İlk isyanı bastıran Sultan Melikşah, merhametli davranıp kardeşini affetmiş ancak bir kez daha isyan etmesi üzerine gözlerine mil çektirmiştir.

Sultan Melikşah, taht kavgalarını bitirse de bundan daha tehlikeli hatta kendisi vefat ettikten sonra İslâm dünyası için büyük karışıklıklara sebebiyet veren Bâtınîler ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Bâtınîler ele geçirdikleri Alamut Kalesi'nde yaptığı faaliyetler ile Selçuklu topraklarında tam anlamıyla terör estirmiş ve halkın fikrî anlamda zihinlerini karıştırmaya çalışmışlardır. Hasan Sabbâh gittikçe güçlenmiş ve gönderdiği dâîler ile kendine bağlı adamlar yetiştirmeye başlamıştır. Bu durumu çözmek için Selçuklular hem ilmî alanda hem de askerî alanda faaliyetlerde bulunmuş ve bu tehlikeyi çözmek için adımlar atmıştır.

Bâtınî tehlikesini kökünden çözmek isteyen Sultan Melikşah, Alamut Kalesi'ne önemli komutanlarını göndermiş ancak türlü talihsizlikler sonucu askerî faaliyetler başarıya ulaşamamıştır. Bunun sonucunda da Bâtınîler, Selçuklu topraklarında yayılma alanı bulmuş ve halkın arasında korku yaymıştır. Askerî alanda alınamayan sonuçlar Nizâmülmülk'ün girişimleriyle kurulan ve adını kendisinden alan Nizâmiye Medreseleri ile ilmî alanda bir nebze de olsa başarıya ulaşmıştır. İlk olarak Nişâbur'da kurulan

medreseler sonraki yıllarda ülkenin her tarafına yayılmıştır. Bunların en ünlüsü Bağdat Nizâmiye Medresesi idi. Diğer medreseler Bağdat Nizâmiye Medresesi'ni örnek alarak yapıldığı için Nizâmiye olarak adlandırılmışlardır. Nizâmiye Medreseleri'nde yetişen âlim ve öğrenciler sayesinde Bâtınî fikirler ile mücadele edilmiş ve İslâm dünyasında bu fikirlerin yayılmasına engel olunmuştur. Ayrıca Selçuklu topraklarında Fâtımî Devleti'nin yolladığı dâîler vasıtasıyla yayılmak istenen Şîî mezhebine karşı önlem alınmış ve Sünnî mezhepler güçlendirilmeye çalışılmıştır.

Kurulan Nizâmiye Medreseleri çağına göre çok gelişmiş imkanlar sunan bir eğitim kurumu olmuştur. Sağladığı fırsat eşitliği sayesinde halkın her kesiminden insanlar bu medreselerde eğitim almıştır. Bu medreseler ile sadece Bâtınî tehlikesini bertaraf etmek değil devletin önemli kademelerine de nitelikli eleman sağlamak amaçlanmıştır. Bu medresede mezhep ayrımı yapılmamış her mezhepten insana hizmet verilmiştir. Bazı zamanlar tehlikeli hal alan mezhep kavgaları yaşansa da devlet eliyle bunlar bastırılmış ve çözüme kavuşturulmuştur.

Devlet güçlendikçe bundan pay almak isteyenler ve Nizâmülmülk'e karşı olanlar ilerleyen zamanlarda devlet kadrolarında yer almak istemişler bunun için Sultan Melikşah'a devamlı vezir hakkında şikâyetlerde bulunmuşlardır. Sultan Melikşah, ilk zamanlar Nizâmülmülk hakkında söylenenlere itibar etmese de gerek eşi Terken Hatun gerek de Nizâmülmülk'ün devlet kadrolarındaki akrabalarının davranışları sebebiyle ikilinin arası gün geçtikçe bozulmaya başlamıştır. Meydana gelen olaylar sebebiyle gerilim had safhaya ulaşmış ve karşılıklı restleşmeler yaşanmıştır. Yaşanan gerilim Ebû Tâhir-i Errânî adındaki bir Bâtınî tarafından suikasta uğrayan Nizâmülmülk'ün ölümüyle sonuçlanmıştır. Kaynaklarda Nizâmülmülk'ü öldüren kişinin Ebû Tâhir-i Errânî olduğu kesin olsa da bu emri kimin verdiği hususunda kesin bir sonuca varılamamıştır. Bazı müellifler Sultan Melikşah'ın bilgisi olduğunu, bazıları ise Terken Hatun ve Tâcülmülk'ün işin içinde olduklarını aktarmışlardır. Nizâmülmülk'ün Sultan Melikşah tahta geçmeden önce Alparslan zamanında başlayan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndaki vezirlik görevi neredeyse 30 yıla yakın sürmüştür.

Nizâmülmülk'ün öldürülmesiyle işler Abbâsî Halifeliği adına da olumsuz bir hâl almaya başlayacaktır. Nizâmülmülk hayatta iken Selçuklu-Abbâsî ilişkilerini dengede tutmaya çalışmışsa da vefatı ile birlikte bu denge Abbâsîler aleyhine bozulmuştur.

Selçuklular kuruluşundan itibaren evlilik yoluyla Abbâsîler ile bağ kurmaya çalışmıştır. Ancak Sultan Melikşah'ın kızı Mâh-Melek Hatun'un Halife Muktedî bi-Emrillâh ile evliliğinden dünyaya gelen torunu Cafer sebebiyle ilişkiler çözümsüz bir noktaya gitmeye başlamıştır. Selçukluların hilâfetin Türklere geçmesi düşünceleri Cafer'in dünyaya gelmesiyle düşünceden pratiğe dökülmüştür. Abbâsîlere bu konuda yapılan baskı Cafer'in veliaht ilan edilmesi yönündeydi. Ancak Halife Muktedî, bu duruma karşı çıkmış ve başka bir oğlunu veliaht ilan etmiştir. Defalarca ikaz etmesine rağmen sözünü dinlememekte ısrar eden Halife Muktedî, hilâfetin Türklere geçmemesi için direnmiştir. Bunun üzerine çok sinirlenen Sultan Melikşah, Bağdat'a gitmiş ve Halife Muktedî'den derhal şehri terk etmesini istemiştir. On günlük mühlet verip beklemeye koyulan Sultan Melikşah'ın ani ve beklenmedik vefatı ile Abbâsî hilâfeti bu baskıdan kurtulmuştur.

Sultan Melikşah'ın da vefatı hakkında çok farklı söylentiler vardır. Çeşitli kaynaklarda vefatının suikast, zehirlenme veya normal bir hastalık yoluyla olduğu söylenmiştir. Suçlamalar eşi Terken Hatun'a, Bâtınîlere ve intikam almak isteyen Nizâmülmülk taraftarlarına yöneltilmiştir. Fakat o devrin kaynaklarının hiçbirinde Halife Muktedî hakkında değil suçlama, bu olay hakkında herhangi bir ima bile yapılmamıştır. Bu durum dikkat çekici bir mesele olmuştur. Çünkü Sultan Melikşah, Bağdat'a halifeyi görevinden azledip yerine kendi torunu Cafer'i geçirmek istemişti, fakat vefatıyla bu amacına ulaşamamıştır.

Nizâmülmülk'ün vefatından yakın zaman önce Sultan Melikşah ile aralarında mektuplaşma gerçekleşmiş ve durum ciddi bir hâl almaya başlamıştı. Sultan Melikşah, Nizâmülmülk'e “*Önünde vezirlik alâmeti divitinin kaldırılmasını ve başındaki sarığın alınmasını emretmemi ister misin?*” şeklinde sert bir üslupla mektup yazmıştır. Ancak Nizâmülmülk de bu mektuba aynı sertlikle “*Benim adıma ona deyin ki, başındaki o tacın varlığı, bu divite bağlıdır. Bu ikisinin ittifakı istenilen her şeyin bağlıdır. Bu divitin kapağını kapatırsam onun da tacı yok olur.*” şeklinde cevap vermiştir. Yaşanan olaylardan da görüldüğü üzere Nizâmülmülk'ün vefatının ardından bir ay kadar kısa bir süre geçtikten sonra Sultan Melikşah da vefat etmiştir. Gerçekten de Nizâmülmülk'ün deyimiyle divit ile beraber tac da yok olmuştur.

Sultan Melikşah'ın 38 yaşında vefat etmesinden sonra uzun yıllar boyu tesis edilen devlet düzeni bozulmuş ve yaşanan taht kavgalarıyla iç karışıklıklar meydana

gelmiş, devlet dağılma sürecine girmiştir. Büyük Selçuklu İmparatorluğu bu 20 yıllık süre boyunca Sultan Melikşah tarafından adaletle yönetilmiştir. Yönetimi boyunca sadece mezhep değil din ayrımı gözetmeden halkın refahı ve mutluluğu için çalışmıştır. Sultan Melikşah vefatının ardından sadece Müslümanlar tarafından değil diğer din mensupları tarafından da iyilik ve güzellikle anılmıştır.

“*Sultan Melikşah Dönemi Büyük Selçuklu İmparatorluğu İç Politikası*” adlı çalışmamızda ana kaynakları esas alarak diğer araştırmalardan da faydalanarak dönemin önemli olaylarını ele alıp bu dönemin İslâm tarihindeki yerini ortaya koymaya çalıştık. Çalışmamızın yeni yapılacak Selçuklu dönemiyle alakalı çalışmalara, araştırmacılara ve tarih severlere fayda sağlamasını temenni ederiz.

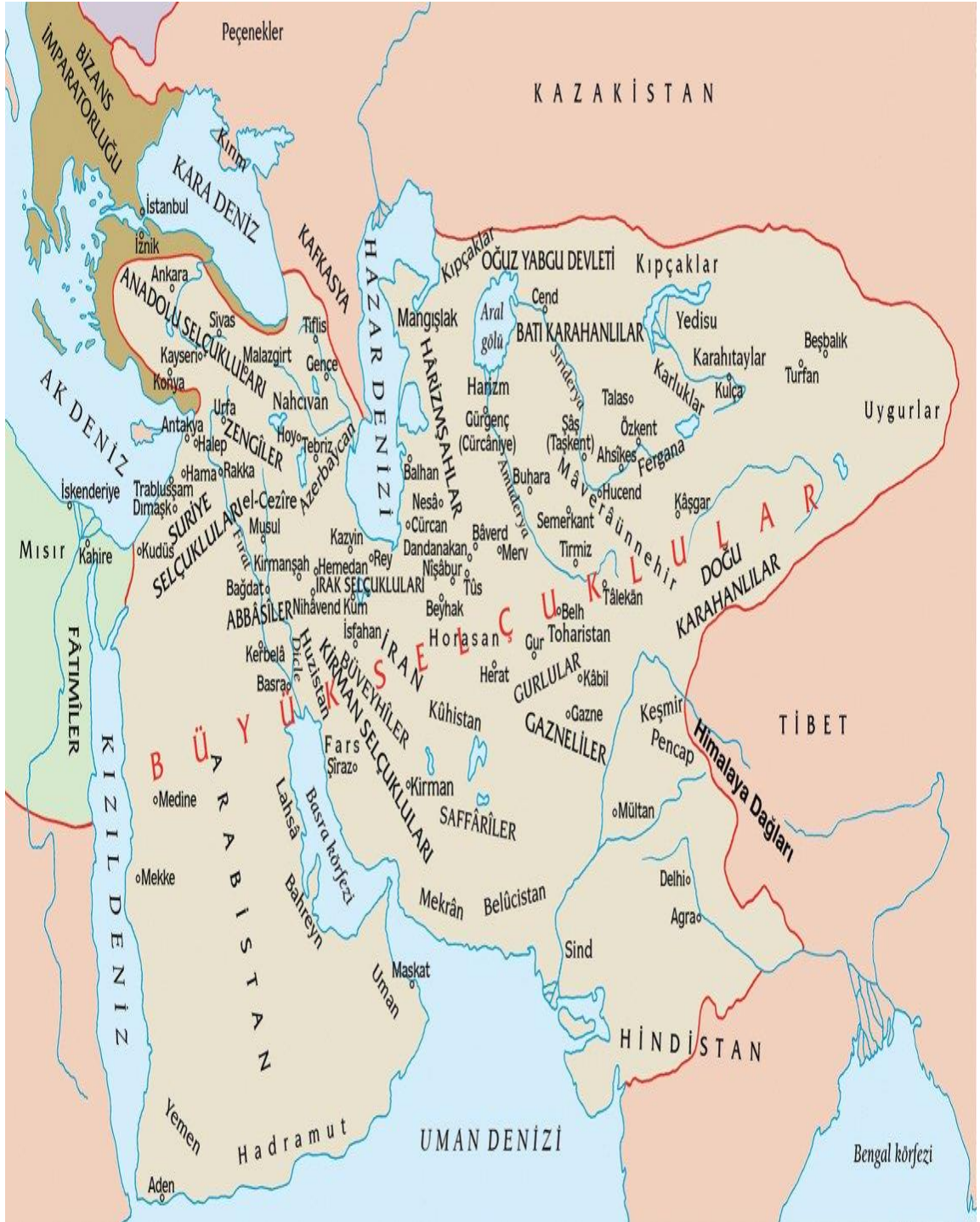
EKLER

Ek 1: Büyük Selçuklular siyasi haritası

Ek 2: Alamut Kalesi

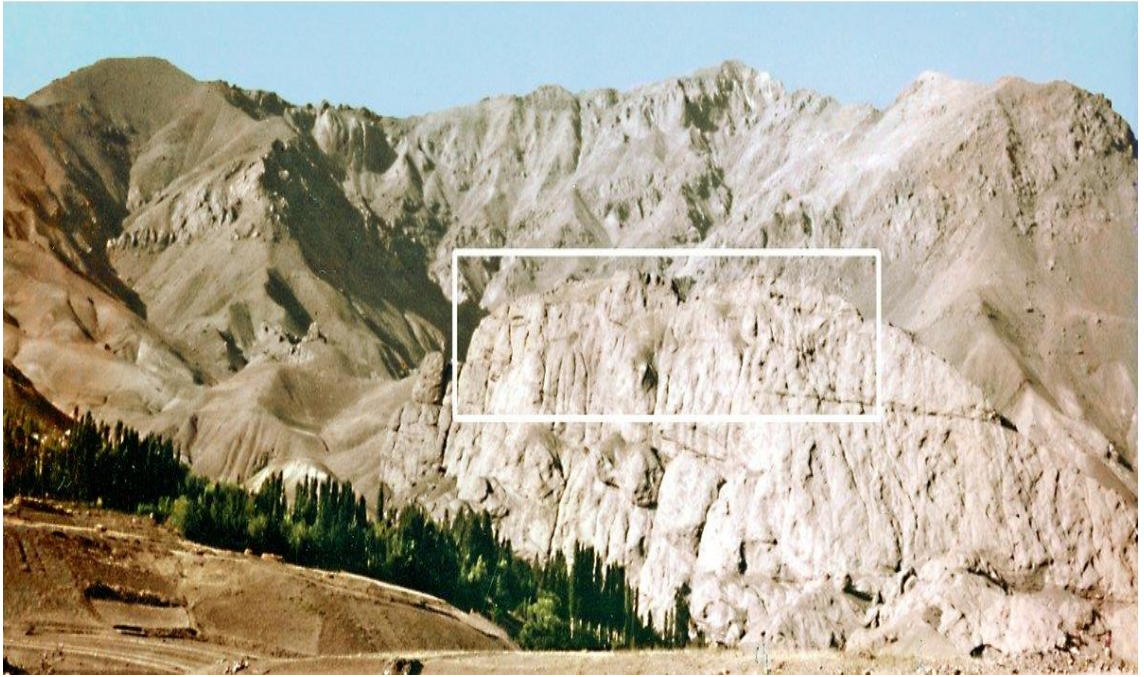

Ek 1: Büyük Selçuklular²⁹⁶

²⁹⁶ Faruk Sümer, "Selçuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/365.

Ek 2: Alamut Kalesi²⁹⁷

---

²⁹⁷ Özeydin, "Alamut", 2/336.

KAYNAKÇA

- Abdülkâdir b. Muhammed. *Ömer Hayyâm ve Hasan Sabbâh ve Nizâmülmülk'ün Hikâyesi*. ed. Muhyettin İğde. Kahramanmaraş: SAMER, 2021.
- Ahmed bin Mahmud. *Selçuknâme*. çev. Erdoğan Merçil. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 1. Basım, 2011.
- Akgür, A. Necati. "Celâlî Takvimi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/257-258. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Alptekin, Coşkun. "Atabeg". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/38-40. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Alptekin, Coşkun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.
- Âşûr, Saîd Abdülfettâh. "Ezher". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/59-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Atçeken, Zeki - Bedirhan, Yaşar. *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*. Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Avcı, Casim. "Hilâfet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/539-546. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Aybakan, Bilal. "Şîrâzî, Ebû İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/184-186. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aydın, Mehmet Âkif. "Mehir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/389-391. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aydınlı, Osman. "Semerkant". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/481-484. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Azimli, Mehmet. *Halifelik Tarihine Giriş: (başlangıçtan IX. asra kadar)*. Konya: Öykü Kitabevi, 2005.
- Bağdadi, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir. *el-Fark Beyne'l-Fırak = Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fırlı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Beken, Ahmet. "Nizâmiye Medreseleri'nde Öğretimi Yapılan İlimler". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 21/2 (25 Aralık 2021), 415-443.
- Berberoğlu, Bahar. "Yükseköğretimde Fırsat Eşitliği, Nizamiye Medreseleri". *Maarif Mektepleri Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi* 3/1 (01 Temmuz 2019), 36-51.
- Bezer, Gülay Öğün. "Terken Hatun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/510. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Bosworth, Clifford Edmund. *The Political and Dynastic History at the Iranian World (A.D. 1000-1217)*. Cambridge: The Cambridge History of Iran, 1968.
- Bozkurt, Nebi. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/323-327. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Bündârî, Ebu İbrahim Kıvamüddin Feth b. Ali b. Muhammed. *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra = Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. çev. Kıvameddin Burslan. İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1943.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik. *Târîh-i Cihângüşâ*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.

- Çağatay, Neşet - Çubukçu, İbrahim Âgah. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1976.
- Çelik, Aydın. "Fâtımî-Selçuklu Münasebetleri". *Türkler* 4 (2002), 745-752.
- Daftary, Farhad. "Hasan Sabbâh". *Encyclopaedia Iranica*. 12/34-37. Londra: Columbia Üniversitesi, 2003.
- Daftary, Farhad. *İsmaililer: Tarih ve Öğretileri*. çev. Erdal Toprak. İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2002.
- Demirci, Mustafa. "İktâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/43-47. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Demirkent, Işın. "Bizans". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/230-244. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ebü'l-Ferec, Gregory. *Ebü'l-Ferec Tarihi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945.
- Gazzâlî, İmam. *Fedâihu'l-Bâtıniyye = Bâtıniliğin İç Yüzü*. çev. Avni İlhan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- Gazzâlî, İmam. *Kitâb-ı Kavâsimu'l-Bâtıniyye el-Kanûnü'l-Küllî fi't-Te'vil = Bâtınîlerin Belini Kıran Deliler ve Te'vilin Temel İlkeleri*. çev. Ahmed Ateş - Şerafeddin Yaltkaya. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2017.
- Genç, Mehmet. "İltizam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/154-158. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Gök, Bilal. "Büyük Selçuklu Devleti'nde Ermeniler: Başlangıcından Melikşah'ın Ölümüne Kadar (1018-1092)". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 3/7 (15 Temmuz 2015), 172-185.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*. İstanbul: Der Yayınları, 1987.
- Hartmann, Angelika. "Muktedî bi-Emrillâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/142-143. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- Hourcade, Bernard. "Alamut". *Encyclopaedia Iranica*. 1/797-801. Londra: Columbia Üniversitesi, 1985.
- Hüseynî, Ebü'l-Hasan Sadreddin Ali b. Nasır b. Ali. *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*. çev. Necati Lugal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b Sa'd b Meni' ez-Zühri. *et-Tabakâtü'l-kübra*. Beyrut: Dâru Sadır, ts.
- İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kasım Kemaleddin Ömer b. Ahmed. *Buğyetü't-Taleb fi Tarihi'l-Haleb = Biyografilerle Selçuklular Tarihi*. çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1982.
- İbnü'l-Azimi. *Azimi Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman. *el-Muntazam fi Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular (H.430-485=1038-1092)*. çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- İbnü'l-Cevzî, Sıbt. *Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyan*. çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *el-Kâmil fi't-Târih*. ed. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut-Lübnan: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 1997.

- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *el-Kâmil fi't-Târih*. ed. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut-Lübnan: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 1997.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *el-Kâmil fi't-Târih*. ed. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut-Lübnan: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 1997.
- İbnü'l-Kesir, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 15 Cilt. Beyrut-Lübnan: Darü'l Fikr, 1986.
- İlhan, Avni. "Bâtıniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/190-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kaçın, Bülent. *Selçuklu Hatunları: Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasi Evlilikleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2. Basım, 2019.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 3. Basım, 2019.
- Kara, Seyfullah. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Kayadibi, Fahri. "İslam Dini'nin Eğitim ve Öğretime Verdiği Önem". *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 4 (16 Nisan 2012), 33-44.
- Kesik, Muharrem. "Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmü'l-Mülk (1018-1092)". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (09 Ekim 2018), 53-81.
- Kesik, Muharrem. *Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021.
- Kesik, Muharrem. "Sultan Alp Arslan Nasıl Öldürüldü?" *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 5 (01 Haziran 2016), 95-115.
- Kitapçı, Zekeriya. *Abbâsi Hilâfesinde Selçuklu Hâatunları ve Türk Sultanları*. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1994.
- Koca, Salim. "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşâh'ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı". *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 1 (2007), 9-33.
- Koçak, İnci. "İbnü'l-Hebbâriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 81-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alparslan ve Zamanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 4. Basım, 2001.
- Köymen, Mehmet Altay. "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk ve Tarihi Rolü". *Türkler* 5 (2002), 265-270.
- Kummi, Ebu Halef - Nevbahtî. *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak Fıraku's-Şia = Şîi Fırkalar*. çev. Hasan Onat vd. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Lewis, Bernard. *Haşîşiler: İslam'da Radikal Bir Tarikat*. çev. Kemal Sarısözen. İstanbul: Kapı Yayınları, 2005.
- Mansurnoor, Lik Arifin. "Selçuklular'ın Altın Çağında Siyasi Kriz ve Müslüman Bürokratlar: Melikşah İktidarının Doğuşu". *Türkler* 4 (2002), 731-744.
- Mateos, Urfalı. *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. çev. H.D. Andreasyan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Basım, 2000.

- Merçil, Erdoğan. “Besâsîrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/528-529. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Merçil, Erdoğan. “Büveyhîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/496-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Merçil, Erdoğan. “Emir Savtegin”. *Tarih Enstitüsü Dergisi* 6 (1975), 63-74.
- Merçil, Erdoğan. “Gâşiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/398-399. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti: İslam'ın Rönesansı*. çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Muhammedcanov, Abdullah. “Tirmizî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/200-202. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Müverrih Vardan. *Türk Fütuhâtı Tarihi: (889-1269)*. çev. Hrant D. Andreasyan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1937.
- Nizâmülmülk, Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b. İshak. *Siyâsetnâme*. çev. Mehmet Kanar. İstanbul: Say Yayınları, 2020.
- Ocak, Ahmet. “Bir Terör Örgütü Olarak ‘Bâtınlık’ ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri”. *Dini Araştırmalar* 7/20 (01 Haziran 2004), 163-178.
- Ocak, Ahmet. “Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim”. *Türkler* 5 (2002), 721-727.
- Ocak, Ahmet. “Nizâmülmülk’ün Dinî ve Fikrî Hayatı”. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (09 Ekim 2018), 32-52.
- Ocak, Ahmet. *Selçukluların Dini Siyaseti 1040-1092*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002.
- Okumuşlar, Muhiddin. “Ehl-i Sünnetin Kurumlaşmasında Nizamiye Medreselerinin Etkisi”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 8/1 (31 Mayıs 2008), 137-148.
- Öngül, Ali. “Tekiş b. Alp Arslan”. *Tarih Dergisi* 36 (04 Temmuz 2011), 321-334.
- Öz, Mustafa. “Dâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/420-421. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Öz, Mustafa - İlhan, Avni. “İmâmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/201-203. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özaydın, Abdülkerim. “Alamut”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/336-337. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Özaydın, Abdülkerim. “Cend”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/359-360. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özaydın, Abdülkerim. “Hasan Sabbâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/347-350. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özaydın, Abdülkerim. “Melikşah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/54-57. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Özaydın, Abdülkerim. “Nizâmiye Medresesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/188-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özaydın, Abdülkerim. “Nizâmülmülk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/194-196. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “İsfahan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/497-502. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Mâverâünnehir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/177-180. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Merv”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/221-223. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

- Özgüdenli, Osman Gazi. “Nişâbur”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/149-151. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Piyadeoğlu, Cihan. “Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi”. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (09 Ekim 2018), 124-135.
- Sevim, Ali. “Dandanakan Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/456-457. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Sevim, Ali. “İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah”. *Belleten* 69/255 (20 Ağustos 2005), 517-538.
- Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Seyyid, Eymen Fuâd. “Fâtımîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/228-237. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Sümer, Faruk. “Dihkan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/289-290. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Sümer, Faruk. “Oğuzlar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/325-330. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Sümer, Faruk. “Selçuklular”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/365-371. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Şapolyo, Enver Behnan. *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. Ankara: Güven Matbaası, 1972.
- Şehristani, Muhammed bin Abdülkerim eş-. *el-Milel ve'n-Nihal*. çev. Muharrem Tan. İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006.
- Şeşen, Ramazan. “Buhara”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/363-367. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b Cerir b Yezid. *Tarihü't-Taberî*. Beyrut: Dâru Süveydan, 1967.
- Talas, M. Asad. *Nizamiye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim*. Samsun: Etüt Yayınları, 2000.
- Taneri, Aydın. “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 5/8 (1968), 85-188.
- Taşgıl, Ahmet. “Mangışlak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/569-570. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Tuncel, Metin. “Aras”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/332-335. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 22. Basım, 2019.
- Usta, Aydın. *Selçuklu Sultanları*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019.
- Uzun, Mustafa İsmet. “Ezher”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/53-58. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 5. Basım, 2014.
- Yazar, Nurullah. “Kirman Meliki Kavurd Bey'in Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Teşebbüsleri”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (01 Haziran 2011), 221-237.
- Yazar, Nurullah. “Nizâmülmülk Etkisi: Otorite Sahibi Bir Vezir Portresi”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/1 (15 Haziran 2020), 247-266.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Bermekiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/517-520. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Yiğit, İsmail. “Sıffın Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/107-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Zehra, Muhammed Ebu. *Tarihü'l-Mezahibi'l-İslamiyye = İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*. çev. Abdülkadir Şener. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1978.

